

Orta Çağ'da İslam Dünyasında Yazılmış Eserlerde “Çiçek ve Kızamık” üzerine-Altın Çağ-I: *Kāmilu's-Şinā'ati't-Ṭibbiyye**

On Smallpox and Measles According to Works of the Islamic World in the Middle Ages-Golden Age-I:
Kāmil al-Şinā'a al-Ṭibbiyya

Ahmet Aciduman¹

¹Prof. Dr. Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik AD., <https://orcid.org/0000-0003-2021-4471>

ÖZ

Amaç: Orta Çağ'da İslam dünyasında “Altın Çağ” olarak adlandırılan dönemde kaleme alınmış eserlerde yer alan çiçek ve kızamık hakkındaki bölümlerin Türkçeye çevrilmesi, değerlendirilmesi, tartışılması ve Türk tıp tarihi literatürüne kazandırılmasının amaçlandığı çalışmanın bu basamağında 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin ünlü eseri *Kāmilu's-Şinā'ati't-Ṭibbiyye*'nin çiçek ve kızamık üzerine yazılmış bölümleri incelenmiştir.

Gereç ve Yöntem: *Kāmilu's-Şinā'ati't-Ṭibbiyye*'nin 1294/1877 yılında Mısır'da Bülāk Matbaasında basılmış olan Arapça nüshası ile İstanbul, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Murad Molla Koleksiyonu, No. 1482'de bulunan yazma bir nüshası kullanılmıştır. Eserin çiçek ve kızamık ile ilgili bölümleri makalenin yazarı tarafından Arapçadan Türkçeye çevrilmiştir. Çevirisi yapılan bu bölümler yazının Bulgular bölümünde sunulmuş ve elde edilen bilgiler döneme ait literatür eşliğinde Tartışma bölümünde değerlendirilmiştir.

Bulgular: 'Alī b. el-'Abbās *Kāmilu's-Şinā'ati't-Ṭibbiyye*'de çiçek hastalığını iki kısımda ele almış, tıbbın teorik bölümlerini ele aldığı I. kitabının VIII. makalesinin 14. bölümünde çiçek hastalığının niteliği, sebepleri ve belirtileri hakkında bilgi vermiş, tıbbın pratik yönünü ele aldığı II. kitabın IV. makalesinin ilk bölümünde çiçeğin ve kızamığın tedavisi hakkında açıklamalarda bulunmuş, aynı makalenin beşinci bölümünde ise yaraların ve çiçeğin izlerinin tedavisi hakkında bilgiler vermiştir.

Sonuç: 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin *Kāmilu's-Şinā'ati't-Ṭibbiyye*'de çiçek ve kızamık hakkında yazdıkları, konu hakkında kendi döneminde ve öncesinde var olan bilgilerle koşutluk gösterdiği ve dönemin tıp anlayışını yansıtan humoral patoloji teorisiyle uyumlu olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, çiçek hastasıyla aynı yerde oturmak ya da çiçek hastasının yaralarından çıkan buharın solunması gibi çiçeğin ortaya çıkışı için ileri sürdüğü oldukça orijinal fikirleriyle 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin tıp tarihi açısından çiçek hastalığının ortaya çıkışında bulaşmaya işaret eden ilk yazarlardan birisi olduğunu söylemek mümkündür.

Anahtar kelimeler: Çiçek, Kızamık, 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī, *Kāmilu's-Şinā'ati't-Ṭibbiyye*, Tıp Tarihi

ABSTRACT

Object: In this step of the study, which aims to translate the chapters on smallpox and measles in the works written during the so-called “Golden Age” in the Islamic world in the Middle Ages into Turkish, evaluate, discuss, and introduce them to the literature of the history of Turkish medicine, the chapters on smallpox and measles in 'Alī b. al-'Abbās al-Majūsī's famous work *Kāmil al-Şinā'a al-Ṭibbiyya* were examined.

Materials and Methods: The Arabic version of *Kāmil al-Şinā'a al-Ṭibbiyya*, which was printed in 1294/1877 at the Bülāk Printing House in Egypt, and a manuscript, which is in the Murad Molla Collection, nr. 1482, Süleymaniye Manuscript Library, İstanbul, were used. The chapters on smallpox and measles were translated from Arabic into Turkish by the author of the article. These translated sections are presented in the Results section of the article and the information obtained is evaluated in the Discussion section with the literature of the period.

Results: 'Alī b. al-'Abbās dealt with smallpox in two parts in *Kāmil al-Şinā'a al-Ṭibbiyya*. In chapter 14 of article VIII of book I, which deals with the theoretical aspects of medicine, he provides information about the nature, causes, and symptoms of smallpox. In the first chapter of article IV of book II, which deals with the practical aspects of medicine, he gave explanations about the treatment of smallpox and measles, and in the fifth part of the same article, he gave information about the treatment of the scars of ulcers and smallpox.

Conclusion: 'Alī b. al-'Abbās al-Majūsī's writings on smallpox and measles in *Kāmil al-Şinā'a al-Ṭibbiyya* appear to be in line with the knowledge that existed in and before his time and are consistent with the theory of humoral pathology that reflected the medical understanding of the time. In addition, it is possible to say that 'Alī b. al-'Abbās al-Majūsī was one of the first authors in the history of medicine to point out contagion as a cause of smallpox, with his highly original ideas for the emergence of smallpox, such as sitting in the same place as a smallpox patient or inhaling the vapors from the wounds of a smallpox patient.

Keywords: Smallpox, Measles, 'Alī b. al-'Abbās al-Majūsī, *Kāmil al-Şinā'a al-Ṭibbiyya*, History of Medicine

*Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi, 2024;14(1):68-89

DOI: 10.31020/mutfd.1397072

e-ISSN: 1309-8004

Geliş Tarihi – Received: 28 Kasım 2023; Kabul Tarihi - Accepted: 22 Ocak 2024

İletişim - Correspondence Author: Ahmet Aciduman <aciduman@medicine.ankara.edu.tr>

Giriş

Sebepler olduğu salgınlar nedeniyle insanlık tarihinde derin izler bırakan çiçek hastalığı hakkında, konu üzerine hazırlanan bir önceki yazıda da söz konusu edildiği gibi,¹ “tıp tarihi literatürü gözden geçirildiğinde, Ebū Bekr Muhammed b. Zekeriyā er-Rāzī'nin çiçek ve kızamık hastalıklarını ele alan *Kitābu'l-Cederī ve'l-Ḥaṣbe* adlı eseri hakkında bilgi içeren ve onun önemine işaret eden çok sayıda kitap ve makale olduğu”, buna karşın “Orta Çağ'da İslam dünyasında, Rāzī'den önce ve sonra yazılmış eserlerde yer alan “Çiçek ve Kızamık” konusu ile ilgili bölümler üzerine yapılmış ya da bunlar hakkında bilgiler içeren az sayıda çalışma bulunduğu, adı geçen konuda bu zaman dilimine ait bilgiler içeren çalışmaların Türkçe literatür bağlamında ise çok daha az” olduğunun fark edilmesi nedeniyle “Rāzī'nin adı geçen eseri dışında Orta Çağ'da İslam dünyasında kaleme alınmış eserlerde yer alan çiçek ve kızamık hakkındaki bölümlerin incelenerek, bu bölümlerin Türkçeye çevrilmesi, tartışılması ve Türk tıp tarihi literatürüne kazandırılması amacıyla” planlanan çalışmanın bu basamağında, Orta Çağ'da İslam uygarlığının “Altın Çağ” olarak adlandırılan döneminde yazılmış olan 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin ünlü eseri *Kāmilu's-Şinā'ati't-Ṭıbbiyye*'nin çiçek ve kızamık üzerine yazılmış bölümleri ele alınmıştır.

Batı dünyasında Haly Abbas olarak tanınan ve güneybatı İran'da Ahvāz yakınlarında Arecān'da doğan² 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī (930?-994) Şirazlı ünlü hekim Abū Māhir Mūsā bin Sayyār'ın öğrencisi olmuş,²⁻⁷ Büveyhilerden 'Aḏūdu'd-devle'nin sarayında hekimlik yapmış^{2,6,7} ve ünlü eseri *Kāmilu's-Şinā'ati't-Ṭıbbiyye*'yi de bu hükümdara ithaf etmiştir.^{2-4,6-8} Ahvāzī ve Arecānī nisbeleri 'Alī b. el-'Abbās'ın doğum yerine, Mecūsī nisbesi ise Mecūsī bir aileden geldiğine işaret etmektedir.

Ansiklopedik bir tıp eseri olan ve *Kitābu'l-Melikī* olarak da bilinen ve Sarton'un⁸ değerlendirmesiyle Rāzī'nin *Kitābu'l-Hāvi fī't-Ṭıbb*'inden daha sistematik ve kısa, İbn Sīnā'nın *el-Kānūn fī't-Ṭıbb*'inden da daha pratik olan *Kāmilu's-Şinā'ati't-Ṭıbbiyye*, İbn Sīnā'nın *el-Kānūn fī't-Ṭıbb*'inden önce Doğu ve Batı tıp dünyasında egemen olmuş, ama bu egemenliği *el-Kānūn fī't-Ṭıbb* nedeniyle kısa sürmüştür.^{4,5,9,10} *Kāmilu's-Şinā'ati't-Ṭıbbiyye* Latinceye ilk kez Constantinus Africanus (1015?-1087) tarafından *Liber Pantegni/Panteche* adıyla çevrilmiş, fakat bu çeviride Constantinus Africanus 'Alī b. el-'Abbās'ın ismini anmamıştır.^{3,6,10} Pisalı/Antakyalı Stephanus tarafından, 'Alī b. el-'Abbās'ın ismi de anılarak, 1127 yılında ikinci kez Latinceye çevrilmiş, 1492 yılında Venedik'te ve 1523 yılında Lyon'da basılmıştır.³⁻⁵ Venedik baskısında Pisalı/Antakyalı Stephanus'un 1127 yılında tamamlamış olduğu çeviri yer alırken, Lyon baskısında Pisalı/Antakyalı Stephanus'un çevirisine Michael de Capella tarafından yapılmış yorumlar da eklenmiştir.^{5,8}

Arapça olan ve her birisi onar *maḳāle* içeren iki *kitāb*dan/bölümden oluşan *Kāmilu's-Şinā'ati't-Ṭıbbiyye*'nin ilk kitabı teorik, ikinci kitabı da pratik tıba ayrılmıştır.^{4,10} *Kāmilu's-Şinā'ati't-Ṭıbbiyye*'nin ilk *kitāb*ının II. ve III. *maḳāle*leri anatomi üzerine olup, P. de Koning tarafından Fransızca olarak yayımlanmıştır.^{5,8} *Kāmilu's-Şinā'ati't-Ṭıbbiyye*'nin ilk *kitāb*ının ilk dört *maḳālesi* Dr. Seyyid Muhammed Ḥālid Ğaffarī tarafından Farsçaya çevrilmiş ve bu çeviri Tahran'da 1388/1968 tarihinde yayımlanmıştır.¹¹ Eserin Türkçe çevirilerine gelince, *Kāmilu's-Şinā'ati't-Ṭıbbiyye*'nin ilk *kitāb*ının “Kuvvetler, Fiiller ve Ruhlar” üzerine olan dördüncü *maḳālesinin* ilk 10 *bābı* yüksek lisans tezi olarak Sakız¹² tarafından çalışılmış ve adı geçen bölümler Türkçeye çevrilmiştir. Ayrıca eserin II. *kitāb*ının “Sağlığın Korunması” üzerine olan ve 31 bölümden oluşan I. *maḳālesinin* “Gebelerin ve Çocukların Sağlıklarının Korunması” ile ilgili 19., 20., 21. ve 22. *bābları* ile “Yaşlıların Tedbiri” ile ilgili 24. *bābı* üzerinde yapılan çalışmalarla Aciduman ve Aşkit^{13,14} tarafından Türkçeye çevrilerek yayımlanmıştır. Karlığa ve Kazancıgil,¹⁵ *Kāmilu's-Şinā'ati't-Ṭıbbiyye* üzerine yaptıkları bir çalışmada eserin fihristini Türkçeye çevirerek yayımlamışlar, yine Kazancı ve Karlığa¹⁶ eserin kadın hastalıkları ve doğum ile ilgili konularını inceledikleri bir başka çalışmalarında da bu konulardan bazılarını seçerek (I. kitabın III. *maḳālesinin* 34. *bābı*, VI. *maḳālesinin* 34. *bābı*, IX. *maḳālesinin* 39. *bābı*, II. kitabın VIII. *maḳālesinin* 9., 11., 12., 13., 14., 15., 16., 17.,

19., 23., 24., 25., 26., 27., 28. *bābları* (kısmen), 10., 18., 20. *bābları* (tam), IX. *maḳālesinin* 55., 56., 57., 58. ve 59. *bābları*) Türkçeye çevirmiş ve yayımlamışlardır. *Kāmilu's-Şinā'ati't-Ṭıbbiyye'*nin II. *kitābının* cerrahi tedavilerle ilgili IX. *maḳālesinin* tamamı ise Kuş¹⁷ tarafından hazırlanan doktora tezi kapsamında Türkçeye çevrilmiştir. *Kāmilu's-Şinā'ati't-Ṭıbbiyye'*nin çevirmeni bilinmeyen erken dönem kısmi bir Türkçe çevirisi bulunmaktadır. Eserin II. *kitābının* III. *maḳālesinin* tamamı ile IV. *maḳālesinin* ilk altı *bābını* içeren İnebey [Bursa] Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi, Hüseyin Çelebi Kitaplığı, No. 819 nüshası, Böler¹⁸ tarafından çalışılmış ve transkripsiyonu yapılarak tıpkıbasımı ile birlikte yayımlanmıştır. Bazı kaynaklarda bu çevirinin XIV. yüzyılda^{6,15} ya da XIV. yüzyılın sonlarında Türkçeye yapılmış olabileceği yazılsa da¹⁹ Böler,¹⁸ eser üzerinde yaptığı dil incelemesine göre, yazmanın XV. yüzyıla ait olduğunu düşünmenin daha doğru olacağı kanaatinde olduğunu bildirmektedir.

*Kāmilu's-Şinā'ati't-Ṭıbbiyye'*de çiçek hastalığını iki kısımda ele alan 'Alī b. el-'Abbās, tıbbın teorik bölümlerini ele aldığı I. *kitābının* VIII. *maḳālesinin* 14. *bābında* çiçek hastalığının niteliği, sebepleri ve belirtileri hakkında bilgi verirken,²⁰ tıbbın pratik yönünü ele aldığı II. *kitābın* IV. *maḳālesinin* ilk *bābında* çiçeğin ve kızamığın tedavisi hakkında açıklamalarda bulunmakta, aynı makalenin beşinci *bābında* ise yaraların ve çiçeğin izlerinin tedavisi hakkında bilgiler vermektedir.²¹ Bu yazıda *Kāmilu's-Şinā'ati't-Ṭıbbiyye'*de çiçek ve kızamık üzerine yazılmış bölümlerin Türkçeye çevrilerek Türk tıp tarihi literatürüne kazandırılması ve elde edilecek bulguların dönemin literatürü eşliğinde tartışılması hedeflenmiştir.

Gereç ve Yöntem

Çalışmada temel olarak *Kāmilu's-Şinā'ati't-Ṭıbbiyye'*nin Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Ana Bilim Dalı, Fuat Aziz Göksel Kütüphanesi'nde bulunan 1294/1877 yılında Bülâk Matbaasında basılmış olan Arapça nüshası^{20,21} ile İstanbul, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Murad Molla Koleksiyonu, No. 1482'de bulunan yazma bir nüshası²² kullanılmıştır. Ayrıca eserin, Böler¹⁸ tarafından transkripsiyonu yapılarak tıpkıbasımı ile birlikte yayımlanan erken dönem Türkçe çevirisinden de yararlanılmıştır.

Yukarıda açık olarak adı yazılı olan bölümler eserin matbu nüshası temel alınarak ve yazma nüshası ile karşılaştırılarak makalenin yazarı tarafından Arapçadan Türkçeye çevrilmiştir. Karşılaştırılması yapılmış olan bölümlerin Arapça metinleri yazının ekinde verilmiş olup, her iki metin arasında saptanan belirgin farklılıklar dipnotlarda gösterilmiştir (**Ek-1**). Bu çeviri sırasında Arapça kavram ve kelimelerin karşılıklarının saptanması için *A Turkish and English Lexicon*,²³ *A Comprehensive Persian-English Dictionary*,²⁴ *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*²⁵ ve *Arapça-Türkçe Sözlük*²⁶ adlı eserler kullanılmıştır.

Çevirisi yapılan bu bölümler yazının Bulgular bölümünde sunulmuş olup, Arapça matbu nüsha ile Murad Molla Koleksiyonu, No. 1482 arasında saptanan belirgin farklılıklar dipnotlarda gösterilmiştir. Ayrıca, eserin ikinci bölümünde yer alan çiçek ve kızamığın tedavisi ile ilgili bölümlerinin Türkçe çevirilerinin, eserin erken dönem Türkçe çevirisindeki ilgili bölümlerle karşılaştırılması sonucu metinler arasında görülen farklılıklar ile bazı kelime ve kavramların açıklamaları da Bulgular bölümünde dipnotlarda verilmiştir. Bulgular bölümünde sunulan bu bilgiler döneme ait literatür eşliğinde Tartışma bölümünde ele alınarak değerlendirilmiştir.

Bulgular

“On dördüncü bölüm çiçeğin niteliği, sebepleri ve belirtileri hakkındadır

Ve çiçeğe (الجدري/el-cederī) gelince, vücudun tamamına ya da çoğuna yayılan çok sayıda küçük sivilcedir/püstüldür (البثور/el-buşūr) ve bazısında olmadan bazı uzuvlarda ortaya çıkabilir. Bu eskilerin

kızarıklık/yılancık (الحمرة/el-ḥumre) olarak adlandırdığı, Yunanlıların* ateşin kızları (بنات النار/benātu'n-nār) olarak adlandırdığı şeydir. Bu sivilceler/püstüller, insanların çoğunda büyüme zamanı ortaya çıkar. Cenin rahimde annenin vücudunun fazlalarından biri olan adet kanı ile beslendiği için, tabiat onu, başka bir yerde zikrettiğimiz gibi, damarların içinde karaciğerden rahme iter. Bu kan, cevherinde ve niteliğinde çeşitlidir. Kanın cevherine gelince, onda kan cevheri üstün olabilir, safra ya da sevda cevheri de üstün olabilir ya da balgam cevheri de üstün olabilir. Kanın niteliğine gelince, ya iyi/övgüye değer kandandır ya da kötü kandandır. Cenin, kanın içinde olanın en iyisi ile beslenir, ceninin uzuvları onunla büyütülür ve arta kalan [kan] ceninin uzuvlarında ve damarlarında kalır. Cenin annesinin karnından çıktığı zaman, onun gıdası da süttendir. Süt adet kanından olur ve uzuvlar onun en iyisiyle beslenir ve arta kalan, tabiat bir sebeple onu harekete geçirene ve ortaya çıkarana kadar, çocuğun vücudunun fazlasında kalır, onun harekete geçmesi ve görünmesi ya salgın havasından (الهواء الوبائي/el-havā el-vebāī), ya da çiçek geçirenlerin olduğu yerde oturmak ve çiçek geçirenlerin yaralarından çözülmüş olan buharların karışmış olduğu havayı buruna çekmek/solumak gibi dışarıdan bir sebeple olur. İçeriden olana gelince, çocuğun tedbirinin sıcak, nemli, cevheri kaba gıdalar[la olması] gibi, etler, tatlılar, hurmalar ve bundan başka bedende kötü artıkları toplanan yumuşak gıdaları sık sık yemek gibi bir sebeple onun niceliğinde artış olur, böylece onda kaynama ortaya çıkar. Tabiat onun üstesinden gelir, onu beden dışına iter ve bundan kırmızılık (الاحمر/el-ḥumr) olarak bilinen sivilceler/püstüller meydana gelir. Kuvvetin kötülüğü ve zayıflığı, kötü fazlanın niteliği ve onun cevheri sebebiyle olur. Eğer ona sebep olan kanın mizacı sıcak, cevheri yoğun olursa ve niteliği kötü değilse, ondan olan çiçek çeşidinde, önce kırmızı küçük sivilceler/püstüller ortaya çıkar, büyük bir mercimek olana kadar büyür, yuvarlaklaşır, üzerinde kubbe olur/şişer, parlak meydana gelir ve hızla açılır. Açıldığında rengi parlak beyaz olur, bir inci tanesine benzer ve bu irinlenme ile birlikte onda sert bir kabuk olur. Onların en güvenlisi bu çeşittir. Eğer çiçek kalın, siyah ve niteliği kötü olan kandan ortaya çıkarsa, o zaman, onun ortaya çıkışının başlangıcında ortasında kara bir nokta olan rengi mat sivilceler/püstüller olur, büyüdüğünde genişler ve yayılır, bazıları birbirleriyle birleşir ve yuvarlaklaşmaz, aksine kenarları çeşitli şekillerde ve renkleri çok mat, ya kurşun renginde ya kül rengi gibi siyaha meyilli ya sarıya meyilli ya da patlıcan renginde olur. Patladıklarında, onlarda ateş yanığına benzer siyah bir kabuk olur ve irinlenmeyebilir. Bunlardan olanlar da kötü ve öldürücüdür. Eğer kan irinle karışırsa, bu yaralar arasında ateşin yakmasından olan noktalara benzeyen kabarcıklar ortaya çıkar, buna Fars ateşi (النار الفارسية/en-nār el-Fārisiyye) derler ve bu da çok kötüdür. Çiçekte, kızamık (الحصبة/el-ḥaşbe) dedikleri bir çeşit vardır. Kızamık kötülükte kuvvetli olmayan, sıcak, ince kandan ortaya çıkar. Bu çeşit sona ulaştığında, darı tanesine benzer ya da bundan biraz daha büyük ve rengi kırmızı olur ve açılmaz, aksine onda bir kabuk olur. Çiçeğin ortaya çıkışının başlangıcındaki yaygın/genel belirtiler ateş, yüzün, şakakların ve v. jugularislerin (الاورادج/el-evdāc) şişmesi, burun kaşıntısı, yüzde ve bunun ortaya çıktığı uzuvda kızarıklık ve iltihaplanma,[†] kafada ağırlık, boğazda sertliktir. Eğer bu belirtileri devamlı ateşle (الحمى اللازمة/el-ḥummā el-lāzime) birlikte gördüysen, bil ki onlar çiçeğin olduğuna/ortaya çıkışına işaret eder. Bunu böyle bil.”^{20,pp:309-310}

“Birinci bölüm çiçek ve kızamığın tedavisi hakkındadır

İçinde rahatsızlıkların (العلل/el-‘ilel) ve hastalıkların (الامراض/el-emrād) tedavisini zikrettiğimiz bu makaleyi ve diğer makaleleri deliller babında zikrettiğimiz düzen ve yöntem üzerine zikrediyoruz. Bundan dolayı burada ilk bahsettiğimiz, içeriden harekete geçiren sebeplerle ortaya çıkan beden yüzeyindeki beklenmedik rahatsızlıklardır. O sebeplerden önde geleni ve bunun ilki çiçek ve kızamıktır. Biz ikisinin tedavisi ile başlıyoruz ve söylüyoruz ki çiçek ve kızamığın belirtileri görüldüğünde, birinci günden üçüncü güne kadar, önce v. mediana’dan (الالكحل/el-ekḥal) kan almaya girişilmeli ve eğer kuvvet, mizaç, yaş ve yılın günlerinden içinde bulunulan zaman yardım ederse, bayılana kadar hastadan kan alınmalıdır. Eğer hasta çocuk olursa, o zaman

* Murad Molla Koleksiyonu, No. 1482’de “Süryaniler”^{22,f:110a} olarak yer almaktadır.

† Murad Molla Koleksiyonu, No. 1482’de “iltihaplanma” bulunmamaktadır.^{22,f:110b}

sırtın üst kısmından (الكاهل/el-kāhil) hacamat yapılmalı ve onun gibi birine uygun olan miktarda ondan kan alınmalıdır. Kan alındıktan sonra hastaya içinde hünnap, sebistān* ve arpanın üçte biri kadar mercimek pişirilmiş arpa suyu verilir. Eğer öksürük ve boğazda ağrı varsa, hastaya haşhaş şarabı ya da hünnap şarabı, eğer öksürük yoksa, o zaman mayhoş nar şarabı içirilir. Bundan sonra ona biraz hünnap şarabı ya da haşhaş şarabından verilir ve ona emlīsī nar[†] emdirilir ve ona kabak, mercimek, mayhoş nar suyu ve tatlı badem yağı ile yapılmış müzevvere yedirilir, eğer öksürük oluşursa, o zaman müzevvere ispanaklı ya da üzümlü ya da ebegümecili ve buna benzeyen şeyle yapılmalıdır.

Eğer çiçeğin çıkışı yavaşlarsa, o zaman, çiçek hastasının başına çarpıntı (خفقان/ħafaḳān) ve ölüm (موت/mevt) gelmesin diye, maddenin dışarı çıkarılması ve çiçeğin süratle dışarı çıkması için bu ilacı ona içirmekle hile yapılır. İlacın reçetesi: Rezene tohumu iki dirhem,[‡] temizlenmiş lak yarım dirhem,[§] soyulmuş mercimek beş dirhem ve kitre üç dirhem alınır, bu yarım ratl/rıtl^{**} su içinde çeyrek ratla/rıtl^{††} dönene kadar pişirilir, süzdürülür ve üzerine iki dānaq/dāniq^{‡‡} tabāşīr^{§§} atılır ve soğuk içirilir. Eğer üzerine biraz nar atılırsa daha faydalı olur.

Çiçeğin ortaya çıkması için diğer bir reçete: Soyulmuş mercimek beş miskal,^{***} kitre de onun benzeri şekilde, rezene iki miskal, lak üç miskal ve incir beş adet alınır, bir buçuk ratl/rıtl^{†††} su ile ondan üçte biri kalana kadar pişirilir, içine biraz safran ilave edilir ve içirilir, Yüce Allah isterse ona faydalı olur.^{†††}

Göğüste biraz sertlik olursa, o zaman biraz tatlı badem yağı ile birlikte keten tohumu ve ayva çekirdeği içi^{§§§} lu'ābından^{****} ya da karnıyarık tohumu lu'ābından verilmelidir, sıcak tatlı şeylerden^{††††} korunmalıdır ve gıdası, ateşi olanlarda yapıldığı gibi, yumuşatılmalıdır.

* "A. سبستان sebistān (P. سبستان), s. The sebesten plum, fruit of *cordia myxa*." ^{23,p:1035}

† Murad Molla Koleksiyonu, No. 1482'de "er-rummān el-emlīsī/emlīsī nar" ^{22,f:227b} olarak yazılıdır. Bu nedenle metne "nar kelimesi" ilave edilmiştir.

‡ "A. درهم dirham, s. (pl. دراهم) 1. A drachm, of which four hundred make a Turkish *oke*. 2. An ancient silver coin of about the value of sixpence sterling. 3. Silver money. (...)" ^{23,p:899}; "dirhem درهم (a.i.c.: derāhim): 1. eski okkanın dört yüzde biri. 2. gümüş para. (...)" ^{25,p:188}

§ Murad Molla Koleksiyonu, No. 1482'de "yedi dirhem" olarak verilmektedir.

** Erken dönem Türkçe çeviride, çevirmen "yarım ratl/rıtl" ölçü karşılığında "altmış biş dirhem" ^{18,pp:156,646} ölçüsünü vermektedir. Buna göre "bir ratl/rıtl" "yüz otuz dirhem" olarak hesaplanabilir.

"A. رطل ratl, rıtl, s. (pl. ارتال) A weight, in Syria, of about four pounds, and at Bagdad, of about one pound." ^{23,p:978}; P. رطل ratl, rıtl, s. 1. A wine-cup, a goblet. 2. A goblet of wine. (...)" ^{23,p:978}; "ratl رطل (a.i.): 1. bir litre kadar olan bir mâyi (sıvı) ölçüğü. 2. büyük kadeh. (bkz. piyâle). ratl-ı girân: büyük, ağır ve dolu kadeh." ^{25,p:879}

†† Erken dönem Türkçe çeviride, çevirmen "çeyrek ratl/rıtl" ölçü karşılığında "otuz iki buçuk dirhem" ^{18,pp:156,646} ölçüsünü vermektedir.

‡‡ Erken dönem Türkçe çeviride, çevirmen "dānaq/dāniq" karşılığı olarak "deng" ^{18,pp:156,647} kelimesini kullanmıştır.

"A. دانق dānaq, dāniq, s. (pl. دوانق) The sixth part of a *dirhem* (درهم)." ^{23,p:885}; P. دانك dang, s. The sixth part of a *miscal* (مثقال); or of a *dirhem* (درهم). ^{23,p:885}

§§ "A. طباشير tabāshīr, s. The siliceous concretion found in the nodes of the bamboo." ^{23,p:1231}

*** "A. مثقال misqāl, s. (pl. مثاقيل) 1. A weight of one drachm and a half. 2. A gold coin." ^{23,p:1742}; miskal مثقال ("ka" uzun okunur. a.i. siklet'den. c: mesâkil): yirmi dört kıratlık bir ağırlık ölçüsü. [on dört kırat bir şer'î dirhem'in karşılığıdır]. ^{25,p:653}

††† Erken dönem Türkçe çeviride, çevirmen "bir buçuk ratl/rıtl" ölçü karşılığında "yüz kırk üç buçuk dirhem" ^{18,pp:156,647} ölçüsünü vermektedir.

††† Bu reçete Murad Molla Koleksiyonu, No. 1482'de şöyle verilmiştir: "Çiçeğin ortaya çıkması için diğer bir reçete: İncir beş tane, soyulmuş mercimek yedi dirhem, lak üç dirhem, rezene tohumu üç dirhem alınır, bir buçuk ratl/rıtl su ile ondan üçte biri kalana kadar pişirilir, içine biraz safran ilave edilir ve içirilir, faydalıdır." ^{22,f:227b}

§§§ Murad Molla Koleksiyonu, No. 1482'de "ve ayva çekirdeği içi" ^{22,f:227b} bulunmamaktadır.

**** "A. لعاب lu'āb, s. 1. Saliva flowing from the mouth. 2. T. Confectioners' jelly (...)" ^{23,p:1633}

†††† Murad Molla Koleksiyonu, No. 1482'de "sıcak ve tatlı şeylerden" ^{22,f:227b} şeklindedir.

Sonuna geldiğinde, eğer zaman kış olursa, hastanın önünde ılgın, ya da asma dalları yakın* ve eğer yaz olursa sandal ağacı ve mersin ağacı ile onu tütsüleyin ve yatağın içine öğütülmüş gül [ve buğday] saçın. †

Eğer tabiat kuruduysa, arpa suyu içine biraz kudret helvası atın, eğer tabiat yumuşamadıysa, o zaman ona hiyarşembe pulları ve kudret helvasından ya da erik la'ūkundan‡ verin.

Eğer tabiat yumuşadıysa, o zaman ona, içinde mersin yemişi ile birlikte biraz Arap zamkı ve Ermeni ya da Kıbrıs çamuru pişmiş arpa kavutu suyundan içir, ki o çok iyidir. Ona, soğuk suyla beraber mersin şırası ya da ayva şırası ya da ayva suyu ve sıkılmış armutla birlikte tutucu ṭabāşir kurşu§ içir, eğer onda öksürük varsa, o zaman da mersin şırası ver. Onu mayhoş nar suyu ile pişirilmiş, soyulmuş ve kavrulmuş mercimekle ya da pişirilmiş ve ilk suyu dökülmüş olan mercimekle birlikte kuzu kulağı yaprağından yapılmış müzevvere ile ya da arpa kavutu ile pişirilmiş dariyla besle. Ona elma, armut ve ayva ver.

Tabiatın yedinci [gün]den sonra yumuşamasına karşı, özellikle kızamıkta hastalığın sonunda, dikkatli olun, çünkü ishal onlarda tehlikelidir. Geri kalan madde dışarı çıkmazsa ve onun adeti olduğu üzere beden derinine daldığından dolayı, bağırsaklar dağlanır, ishal ve sıyrık ortaya çıkar.

Tutucu ṭabāşir kurşlarının reçetesi: **Gül altı dirhem, kuzu kulağı tohumu dört dirhem, Arap zamkı ve ṭabāşir her birinden üç dirhem, kadıntuzluğu ve mersin yemişi her birinden dört dirhem, Kıbrıs çamuru üç dirhem, saf nişasta iki dirhem ve safran bir dirhem alınır, hepsi iyice dövülür ve karnıyarık tohumu lu'ābi ile yoğrulur, her biri bir dirhemden bir miskale kadar kurş yapılır ve mersin şarabı ya da ayva şarabı ile içirilir. Çiçek hastası, hastalık sona erene kadar bu tedbir ile aynı şekilde yönetilir.

O zaman, üzerine Anderūn olarak bilinen kurşla ṭilā†† yap. Onun reçetesi: †† Yemen şapı ve mür her birinden dört miskal, zaçyağı bir miskal ve günlük sekiz miskal alınır, hepsi iyice dövülür, şarapla yoğrulur ve kurş yapılır ve gölgede kurutulur.

* Erken dönem Türkçe çeviride, bu ikisine “أَنَارُ بُودَع/enār budāğ”^{18,pp:157,647} eklenmiştir. Murad Molla Koleksiyonu, No. 1482'de de “hastanın önünde ılgın, nar dalları ve asma dalları yakın”^{22,f:227b} şeklinde bir açıklama vardır ve erken dönem Türkçe çeviri ile örtüşmektedir.

† Erken dönem Türkçe çeviride “دَاخِي بُغْدَايْ أُونِنُ سَاچَلَرُ/daḥı buğday unın saçalar”^{18,pp:157,647} eklenmiştir. Murad Molla Koleksiyonu, No. 1882'de de cümlelerin sonuna “ve buğday”^{22,f:227b} eklenmiştir ve erken dönem Türkçe çeviri ile benzerlik göstermektedir.

‡ “A. لعوق la'ūk, s. A preparation intended to be licked up, a lambative.”^{23,p: 1634}

§ “A. قرص قرص، قرصه، قرصه 1. Small flat disk or cake; a roll, a loaf. 2. A small medical lozenge. 3. T. A flat pastille of perfumed ingredients for burning (...)”^{32,p:1445}

** Erken dönem Türkçe çeviride “مِسْكَو/misklū”^{18,pp:157,648} eklenmiştir.

†† “A. طلا ṭilā, s. An unguent (...)”^{23,p:1242}

‡‡ Erken dönem Türkçe çeviride yer alan reçetede bazı farklılıklar bulunmaktadır. “Uşbudur endurūn kurşı şıfat[ı]: Günlük ve yaşıl māzu her birinden sekiz mişkāl, Yemen şebi şāfi şamğ her birinden dört mişkāl, zirāvend-i ṭavil ya'nī irkek on iki mişkāl cemī'in yumşak dögeler, ḥarīrden eleyeler, şarābıla yoğuralar”^{18,p:157} Arapça metinde yer alan “قلقديس/zaçyağı” “مُر/mür” ve “gölgede kurutulur” reçeteden çıkarılmış, “صافي صمغ/şāfi şamğ”, “ياشيل ماز/yaşıl māzu” “(يعني ارگك) زراوند طويل (يغني ارگك) “zirāvend-i ṭavil ya'nī irkek on iki mişkāl” ve “حاريردن آليالز/ḥarīrden eleyeler”^{18,pp:157,648} eklenmiştir. Murad Molla Koleksiyonu, No. 1482'de de reçete şöyledir: “Günlük ve yeşil mazi her birinden sekiz miskal, yemen şapı ve mürrüsafi her birinden dört miskal, mercimek bir miskal, zeravend-i tavil on iki miskal, hepsi iyice dövülür, ipek ile elenir, şarapla yorulur ve kurs yapılır.”^{22,f:227b} Erken dönem Türkçe çeviri ile Murad Molla 1482 nüshasındaki reçetenin oldukça benzer oldukları görülmektedir.

Diğer bir t̄ilā' reçetesi: Yemen şapı ve süzölmüş mum her birinden dört miskal, zerāvend on iki miskal ve ham mazi sekiz miskal, hepsi iyice dövölür,[†] tatlı şarapla yoğrulur, kurş yapılır ve gerektiği zaman dövölerek[‡] ve gül suyu ile güvercin pisliği gibi olana kadar ıslatılarak kullanılır ve hastanın üzerine kaplanır.*

*Eğer kurumaya başlarsa, o zaman susam yağı ile birlikte iyice dövölmüş tuz[§] kullanılmalı, vücut güneşte, eğer zaman kış ya da ilkbahar ya da sonbahar olursa, o zaman ona soğğun ulaşmadığı bir yerde**, bununla kaplanmalıdır. Eğer onun soyulduğunu görürsen, içinde mersin ağacı pişmiş suyla yıkanır, soyulmazsa, o zaman üzerine ikinci defa üç gün tuz koyun, eğer soyulursa, onu biraz tuzla birlikte beyaz kirkist çamuru ile kaplayın, yaklaşık beş saat bırakın, sonra içinde mersin ağacı ve incir pişmiş su ile yıkansın, sonra iki ya da üç gün bırakın, sonra beyaz pirinç unu, darı ve biraz safranla kaplayın, onu bir gün ve bir gece bırakın, ertesi gün olduğunda içinde kepek ve incir kaynatılmış su ile yıkanmalıdır.*

Baştan beri gözlerde çiçek ortaya çıkmasın diye gözlerin içine kişniş suyu ve mayhoş nar suyu damlatılarak göze özen gösterilmelidir. Eğer gözlerde biraz sivilce ortaya çıkarsa, o zaman, çıkmadan önce, içlerine kişniş suyula terbiye edilmiş İsfahan sürmesi konur ve içinde sumak yatırılmış gül suyu damlatılır. Ateşi ayrılıncaya, kabukları düşünceye ve harareti gidinceye kadar çiçek hastası piliçle^{††} beslenmemelidir.”^{21,pp.193-194}

“Beşinci bölüm yaraların, çiçeğin ve yeşilliğin izlerinin tedavisi hakkındadır

Çiçek ve yaraların izleri için reçete: Terbiye edilmiş kurşun oksidi, kuru kamış kökü, nohut unu, eski kemikler,^{§§} pirinç unu, soyulmuş kavun çekirdeği, ban tohumu^{} ve kust eşit olarak alınır, hepsi iyice dövölür, kavun çekirdeği suyu ile ya da yarpuz suyu^{†††} ile yoğrulur ve onunla izler kaplanır.*

Çiçek izleri için reçete: Su yosunu^{†††} alınır, zeytinyağı ile koyulaşana kadar pişirilir ve onunla [izlerin] yeri kaplanır^{§§§} ya da yabancı erkek eşek yağı^{****} ya da kaz yağı alınır ve onunla [izlerin] yeri tekrar tekrar yağlanır. Eğer keçi ödü ve sığır ödünü alır ve onunla izleri kaplarsan, onu söker ya da kereviz özsuğu ve iyice dövölmüş

* Erken dönem Türkçe çeviride “زرآوند طويل/zirāvend-i ṭavīl”^{18,pp:157,648} olarak verilmiştir. Murad Molla Koleksiyonu, No. 1482'de “zerāvend-i ṭavīl”^{22,f:227b} olarak yazılmıştır.

†† Murad Molla Koleksiyonu, No. 1482'de “ipekle elenir”^{22,f:227b} eklenmiştir.

‡ Murad Molla Koleksiyonu, No. 1482'de “iyice dövölerek, ipekle elenerek”^{22,f:227b} eklenmiştir.

§ Murad Molla Koleksiyonu, No. 1482'de “ile tuzlama/tuza yatırma”^{22,f:227b} şeklindedir.

** Arapça matbu metinde olmayan, Murad Molla Koleksiyonu, No. 1482'de yer alan “o zaman ona soğğun ulaşmadığı bir yerde”^{22,f:227b} açıklaması çeviri metne eklenmiştir.

†† Erken dönem Türkçe çeviride “فروج/ferrūc” yerine “طعام/ṭa'ām”^{18,pp:158,649} kullanılmıştır.

††† Murad Molla Koleksiyonu, No. 1482'de bölüm şu cümle ile başlamaktadır: “Yaraların ve çiçeğin izleri için bahsedeceğimiz ilaçlardan kullanılmalıdır.”^{22,f:229b}

§§ Arapça metinde “eski kemikler” karşılığı olarak “عظام بالية/iṣām-ı bāliye” kullanılmıştır. Erken dönem Türkçe çeviride bu kelimenin karşılığı olarak “أسكى سوكك”^{18,pp:166,658} yazılı olup, transkripsiyon yapılmış metinde kelimenin “eski sökülük” şeklinde hatalı olarak okunmuş olduğu görölmektedir. “سوكك/Süñük” kelimesinin “kemik” anlamına geldiği göz önüne alındığında, bu tamlamanın “eski süñük” şeklinde okunmasının daha doğru olacağı ve bu okumanın da “iṣām-ı bāliye” kelimesine karşılık geldiği görölmektedir.

*** Erken dönem Türkçe çeviride Arapça metindeki “حب البان/ḥabbu'l-bān” yerine “حب بلسان يعنى بلسان دانس”^{18,pp:166,658} kullanılmıştır. Murad Molla Koleksiyonu, No. 1482'de de “ya da belesān tohumu/ḥabbu'l-belesān”^{22,f:229b} eklendiği görölmektedir. Bu bilgi de erken dönem Türkçe çeviri metinle uyumludur.

†††† Arapça metinde “بماء القاقلي/bi-mā'i'l-ḳāḳulī” olarak yer almaktadır. Erken dönem Türkçe çeviride “باقفلاً سويله/bāḳillā suyla”^{18,pp:166,659} olarak çevrilmiştir.

††††† “A. طحلب ṭiḥlib, ṭuḥlab, ṭuḥlub, Water-moss.”^{24,p:810}

§§§ Arapça metinde yer alan “يؤخذ طحلب يطبخ بزيت الى أن يغلظ ويطل به الموضع” bu cümlelerin çevirisi erken dönem Türkçe çeviri metninde yer almamaktadır. Erken dönem Türkçe çeviri metinde “طحلب/ṭiḥlib, ṭuḥlab, ṭuḥlub” olarak adlandırılan ilaca yer verilmemesi, bu ilacın çevirmen tarafından bilinmediği ya da o dönemde Anadolu'da kullanılmamış olabileceği olasılıklarını akla getirmektedir

**** Murad Molla Koleksiyonu, No. 1482'de “yabancı erkek eşek yağı”^{22,f:229b} yer almamaktadır.

yabani pırasa* alınır, biraz bal ile karıştırılır ve onunla [izlerin] yeri kaplanır ya da beyazlatılmış kurşun oksidi ve kurşun üstübeci alınır, sirke ile yoğrulur ve onunla [izlerin] yeri kaplanır.

Yeşillik hakkında: ve yeşilliğe gelince, bu ilaç ile sökülür. Kızıl boraks alınır, iyice dövülür, sirke[†] ile yoğrulur ve onunla [yeşil] yer kaplanır ya da [yeşil] yer boraks ile yıkanır ve Nabatî sakızı ile yakı yapılır ya da bu yakı ile yakı yapılır. Onun reçetesi: Boraks, kündüs, erik zamkı eşit olarak alınır, hepsi iyice dövülür, bal ile yoğrulur, onunla yeşilliğe yakı yapılır, bağlanır ve her üç günde değiştirilir. Eğer yeşil yere bir iğne batırırsan, oradan çok kan temizlersen, orayı dövülmüş tuzla ovarsan, oraya boraks ve damla sakızı ile yakı yaparsan, yeşilliği söker ve arsenik[‡] olarak bilinen bu keskin ilaçtan daha etkilidir, zira arsenik birkaç gün boyunca kaplanır ve devam edilirse orayı yakar ve karartır, sonra yağ ile sonra da et bitiren merhemle tedavi edilir, böylece yeşilliği söker ve onun kökünü kurutur, bunu bil."^{21,pp.198-199,§}

Tartışma

'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin çiçek hastalığının niteliğini, sebeplerini ve belirtilerini ele aldığı bölümün başlığında yalnızca "الجدري/el-cederī/çiçek" başlığını kullanmakla beraber, "النار الفارسية/en-nār el-fārisiyye/Fars ateşi" ve "الحصبة/el-ḥaşbe/kızamık" gibi hastalıkları da çiçeğin bir türü olarak değindiği; tedaviyi ele aldığı bölümün başlığında "الجدري/el-cederī/çiçek" ve "الحصبة/el-ḥaşbe/kızamık" isimlerini ayrı ayrı bildirse de bölümün içeriğinde tedavi önerilerini her iki hastalık için de ortak verdiği görülmektedir. Kaadan'ın²⁷ da "Al Razi's Book on Smallpox and Measles" başlıklı makalesinde 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī hakkında benzer bir saptamayı yapmış olduğu görülmektedir. Kaadan²⁷ verdiği bilgide 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin Kāmilu's-Şinā'ati't-Ṭıbbiyye'de çiçek hakkında yazdığını, ama bunu yaparken çiçek ve kızamığı tek hastalık olarak göz önüne aldığını bildirmekte, bu durumu da açıklamak için yaptığı yorumlarında da ya 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin Rāzī'nin yazdıkları hakkında bilgi sahibi olmadığı ya da belki de 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin gururunun Rāzī'nin kitabından alıntı yapmasını engellemiş olabileceği görüşlerine yer vermektedir.

'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin verdiği bilgilere göre cenin anne karnında adet kanıyla beslenmektedir. Bu kanın cevherinde kan, safra, sevda ya da balgam üstün olabilir, ayrıca nitelik olarak iyi ya da kötü olabilir. Cenin bu kanın içindeki en iyi şeylerle beslenirken, kanın geri kalanı da onun uzuvlarında kalmaktadır. Çocuk doğduktan sonra da sütle beslenmekte ve süt de adet kanından olmakta, uzuvlar da sütün en iyisiyle beslenmektedir. Arta kalan da tabiat onu ortaya çıkaran bir sebeple harekete geçirene kadar çocuğun vücudunda kalmaktadır. 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin verdiği bu bilgilerle uyumlu olarak, Singer²⁸ da bir çalışmada, Galenus, Soranus ve Constantinus'u izleyen Orta Çağ yazarlarının, adet kanını fetüsün beslenmesi için her zaman bir materyal olarak gördüklerini bildirmekte, gebe bir kadının adet görmemesinin nedeninin de fetüsün adet kanını tüketmesi olduğu açıklamasında bulunmaktadır. Bu bağlamda, Soranus'un Gynaecia'sının o dönemde Arapça çevirisinin bulunmadığı²⁹ ve yine Singer'ın Constantine olarak andığı kişinin de büyük olasılıkla, 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin ismini anmaksızın onun eserini Liber Pantegni/Panteche adıyla Latinceye çeviren Constantinus Africanus olabileceği düşünüldüğünde, 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin

* Murad Molla Koleksiyonu, No. 1482'de "eşit olarak" eklenmiştir.

† Murad Molla Koleksiyonu, No. 1482'de "şarap sirkesi/el-ḥall el-ḥamr"^{22,f:229b} olarak yazılıdır.

‡ "ديگ بر ديگ deg bar deg, Pot upon pot (as piled up in kitchens); (met.) arsenic."^{24,p:553}

§ Arapça metinde yer alan bu "وأبلغ من هذا الدواء الحاد المعروف بالديك بر ديك اذا طلى به أياما وألزم فانه يحرق الموضوع ويسود ثم يعالجه" son cümlelerin çevirisi erken dönem Türkçe çeviri metninde bulunmamaktadır. Erken dönem Türkçe çeviri metinde "بالسمن ثم بالمرهم المنبت اللحم فانه يقلعها ويستأصلها فاعلم ذلك." olarak adlandırılan ilaca yer verilmemesi, bu ilacın çevirmen tarafından bilinmediği ya da o dönemde Anadolu'da kullanılmamış olabileceği olasılıklarını akla gelmektedir.

Galenus'un fikirlerinden yararlanmış olduğunu söylemek mümkün görünmektedir.* 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī çiçeğin ortaya çıkışını harekete geçiren sebepleri iki kısımda ele almakta, ilkinde, tabiatı harekete geçiren nedenin, çocuğun tedbirinde sıcak, nemli, özü yoğun gıdalar, et, tatlı, hurma ve artıkları kötü olan, bedende toplanan gıdaları yemesi gibi içeriden bir sebeple niceliğinde bir artış ve buna bağlı olarak bir kaynama olduğunu ileri sürmekte; ikincisinde ise salgın havası ya da çiçek hastalığı geçirenlerin olduğu yerde oturmak ve çiçek hastalığı geçirenlerin yaralarından çözülmüş olan buharların karışmış olduğu havayı solumak gibi dışarıdan bir sebep olarak tanımlamaktadır. Sonuçta tabiat onun üstesinden gelerek onu dışarı atmakta ve böylece püstüller ortaya çıkmaktadır. Çiçek hastalığının tarihi üzerine yazdığı *History of the Small Pox* isimli eserinde James Moore'un³³ 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin çiçek üzerine yazdıklarını incelediği kısımda oldukça önemli saptamalarda bulunduğu görülmektedir. Moore da –Kaadan'a benzer şekilde– 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin Ebū Bekr Muhammed b. Zekeriyā er-Rāzī'nin çiçek hakkında ortaya koyduğu teoriyi tamamen göz ardı ettiğini; İshāk el-İsrā'īl'in teorisine geri döndüğünü[†] ve onun kusurlarını düzeltmeye çalıştığını, ama bütün bunların da al-İsrā'īl'in sistemini güçlendirirken aynı zamanda bozduğunu bildirmekte, öte yandan çiçek hastalığı geçirenlerle aynı yerde bulunmak ve çiçek hastalığı geçirenlerin püstüllerinden olan buharların karışmış olduğu havayı solumak gibi rastlantısal nedenleri gözlemlemiş olmakla 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin, bulaşıcılığın keşfine yönelik bir yaklaşımda bulunduğuna işaret etmektedir.

* Galenus *On the Usefulness of the Parts of the Body (De usu partium)*'da şu bilgiyi vermektedir: "(...) Now when a woman is at the prime of life, in the time before conception Nature each month evacuates through the vessels extending to the uteri whatever surplus accumulates, but when she is pregnant, it is through these vessels that the embryo attracts nutriment. Hence the veins in this region are long and broad enough both to nourish the embryo abundantly and to accumulate always a surplus. Since this surplus accumulates in these common vessels during the whole of pregnancy as if in reservoirs of nutriment, enlarging and distending them to the limit and, as it were, flooding them, it seeks some place to go. But there is no place other than the breasts, into which the distended, burdened veins conduct it, and at the same time the mass of the whole abdomen, bearing against them because of the pregnancy and compressing them, thrusts it toward the place that yields to it. Thus it is Hippocrates says, 'Milk is akin to the menses when the eight month is gone and the nutriment passes over [to the breasts].' (...) "^{30,pp:638-9}

Galenus *Hygiene (De sanitate tuenda)* adlı eserinde ayrıca şu bilgileri de vermektedir: "I order all woman who are nursing babies to abstain completely from sex relations. For menstruation is provoked by intercourse, and the milk no longer remains sweet. Moreover some women become pregnant, than which nothing could be worse for the suckling infant. For in this case the best of the blood goes to the foetus. For the latter, which has in it the intrinsic principle of life, is governed thereby, and constantly draws its proper nourishment, is as if immovably rooted to the uterus night and day. Meantime the blood of the pregnant naturally becomes less and of inferior quality, so that not only less, but inferior, milk collects in the breasts; so that if a nursing mother should become pregnant, I should strongly advise that another nurse should be procured, thinking and considering that her milk would be better in taste, appearance, and odor. (...) "^{31,pp:29-30}

Soranus da *Gynecology*'de konuyla ilgili olarak şu bilgileri vermektedir: "IV. *On the Catharsis of the Menses*. 19. The menstrual flux, since it occurs monthly, is also called *katamēnion*; and *epimēnion* as well because it becomes the food of the embryo, just as we call the food prepared for seafarers *epimēnia*. (...) "^{32,p:16} "(...) Sometimes it is also natural not to menstruate at all, not only during infancy or old age, but also in women engaged in singing contests, since the material is forced to move around and is utterly consumed. It is natural too in persons whose bodies are of a masculine type, or when the material supplies the want arising from a long disease or when the blood is consumed on account of conception for the nutrition of the embryo. (...) "^{32,pp:19-20}

† Moore,^{33,p:123} Galenus'un teorisini benimsemiş olan İshāk el-İsrā'īl'in, çiçek hastalığını dört türe ayırarak, bunların da humurların (kan, balgam, kara safra ve sarı safra) birinden kaynaklandığını düşündüğünü, ama Galenus'un sisteminin hastalığın evrensel eğilimini hesaba katmadığı için İshāk'ın "hemen hemen herkesin başına gelen Çiçek Humması" üzerine bir bölüm yazdığını bildirmektedir. Moore'un^{33,p:125} bildirdiğine göre İshāk rahimdeki fetüsün, beslenmeye uygun olmadığından, temel organlara zarar vermesin diye doğa tarafından derinin yakınındaki belirli yerlere atılan zararlı dışı sıvısının bir kısmıyla kirlendiğini varsayıyordu. Çocuğun doğumundan sonra, hastalıklı humor kötü yemek ya da bozuk hava gibi dış bir nedenden dolayı kargaşaya sürüklenene kadar sakın kalır ve daha sonra çiçek şeklinde vücudun yüzeyine atılırdı. Moore,^{33,p:125} İshāk'ın bunu şanslı bir fırlatma olarak değerlendirdiğini de eklemektedir.

'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'ye göre çiçeğin iyi ya da kötü olması kanın niteliği ile ilgili olup, sıcak mizaçlı, yoğun ve niteliği kötü olmayan kan iyi huylu, kalın, siyah ve kötü nitelikli kan kötü huylu çiçeğe neden olurken, kanın irinle karışması Fars ateşine neden olmakta, kızamık da sıcak ve ince kandan ortaya çıkmaktadır. 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin çiçek bağlamında yaptığı sınıflamaların öncüllerinin sınıflamalarında kullandıkları özelliklerle benzerlikler gösterdiği ve bu sınıflamanın humoral patoloji teorisi ilkeleri bağlamında olduğu görülmektedir. Yine çiçeğin belirtileri ile ilgili semptomlar, öncüllerinin çiçek hastalığı için saydığı semptomlarla da uyumludur. Bu konuda, 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin verdiği bilgilerle eṭ-Ṭaberī'nin*, Şābit b. Ḳurra'nın[†] verdiği bilgiler ve Rāzī'nin *Kitābu'l-Hāvi fī't-Ṭıbb*'inde³⁴ daha önceki dönemlerde yaşamış olan İbn Māseveyh,[‡] es-Sāhir,[§] Cūrcis** ve Baḥtişū^{††} gibi müelliflerden yapılan alıntılarda yer alan bilgiler arasında paralellikler bulunduğu görülmekte, tartışmanın başında da belirtildiği üzere 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin tedaviyi ele aldığı bölümün başlığında "el-cederī/çiçek" ve "el-ḥaşbe/kızamık" isimlerini ayrı ayrı bildirirse de bölümün içeriğinde tedavi önerilerini her iki hastalık için ortak vermesinin, Baḥtişū'nun "onların [çiçek ve kızamık] tedavisi tektir"^{†††} açıklaması ile örtüştüğü fark edilmektedir. Bununla birlikte Cūrcis'in ve Şābit b. Ḳurra'nın çiçeğin ortaya çıkışının belirtileri arasında saydığı, Rāzī'nin³⁵ de *Kitābu'l-Cederī ve'l-Ḥaşbe*'sinde çiçek hastalığının ortaya çıkışına özgü semptomlar arasında ateşle birlikte olarak bildirdiği sırt ağrısına^{§§} 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin çiçeğin belirtileri arasında yer vermemesi oldukça ilginç bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çiçeğin tedavisiyle ilgili olarak, çiçek ve kızamık belirtileri görünmeye başladığında, 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī eğer hastanın durumu ve zaman uygunsa birinci günden üçüncü güne kadar, hastanın damarından bayılana kadar kan alınması, çocuk hastalarda ise hacamat yapılması gerektiğini bildirmektedir. Benzer öneriler Şābit b. Ḳurra,^{***} İbn Serābiyūn^{†††} ve İshāq b. Huneyn^{†††} gibi müellifler tarafından da getirilmiş, fakat kanın hangi damardan alınacağı, hacamatın nereden yapılacağı konusunda bir açıklama verilmemiştir. Burada 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī, yukarıda adı geçen öncüllerinden farklı olarak kan alınması için v. mediana'nın (el-ekḥal) kullanılmasını, hacamatın da sırtın üst kısmından (el-kāhil) yapılmasını önererek bu girişimlerin yapılacağı yerlere işaret etmektedir. Buna karşın *Kitābu'l-Cederī ve'l-Ḥaşbe*'sinde Rāzī³⁵ de hastadan bayılmasına neden olabilecek miktarda kan alınmasını önerirken kan alınacak damarları da 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'ye göre oldukça ayrıntılı saymaktadır. Rāzī'nin³⁵ bildirdiğine göre en iyisi, v. basilica (الباسليق) ya da bazı dallarından, eğer o bulunamazsa v. mediana'dan (الاكلح), eğer o da bulunamazsa v. cephalica'dan (القيفال) kan alınmasıdır. Rāzī devam ederek, eğer v. basilica ya da dalları bulunmazsa, v. poplitea (مأبض الركبة) ya da v. saphena'dan (العروق الكبار) kan alınmasının daha iyi olacağını, çünkü bunların, karında bulunan büyük damarlardan

* "Kan hummasında gözlerin ve yüzün kızarması, bedeninin ve başın ağrılaşması, burun deliklerinin kaşınması, aksırık gelmesi, hüzün ve şiddetli kaygının belirmesi, çiçeğin ortaya çıkacağına işaretler." ^{1,p:582}

† "Akut ve sürekli ateş ile birlikte nabızda dolgunluk, yüzde, şakaklarda ve juguler venlerde şişme, boğazda sertlik, ağız içinde tatlılık, gözyaşı ve burnun akması, eklemlerde ve sırtta şiddetli ağrı bu iki hastalığın belirtileridir." ^{1,p:584}

‡ «[İbn Masuie] قال: علامات الجدري أن يكون مع الحمى اللازمة حمرة في العين والوجه، وفي النوم اضطراب...» ^{34,p:2518}

§ «الساهر، قال: إذا كان في الحمى اللازمة حمرة في العين والوجنتين وحكة وبثور في المنخرين وثقل في الرأس فإن جدرياً يظهر أو حصبة...» ^{34,p:2517}

** «جورجس قال: (...) وعلاماته حمى مطبقة وصداع ووجع الظهر وثقل الرأس وحمرة العين ووجع في الحلق والصدر ويبس في الفم وبزاق غليظ وحكة وعطاس في الأنف ويكون الوجه ممتلئاً ويخث النفس ويعرض الغشي وسقوط الشهوة وتمدد في الجسد وتفزع في النوم، (...)» ^{24,p:2521}

†† «بختيشوع: علامات الجدري: حمى مع حمرة الوجه الجسد، وتشتد حمرة اللثة خاصة. فإذا بدأ يبرز فإن كان متحبباً فجدري، وإن كان كالحصبة فحصبة، وعلاجهما واحد...» ^{34,p:2524}

†† Bkz. Dipnot**

§§ «يتقدم ثوران الجدري حمى مطبقة ووجع الظهر وحكك الانف والتفزع من النوم وهذه اخص العلامات بكونه لاسيميا ووجع الظهر مع الحمى (...)» ^{35,p:19}

*** «... Çiçeğin tedavisi: Bedenin temizlenmesi (purgasyon) mümkünse, kan almayla başlanır ve [hastadan] kuvvetine göre kan alınır, (...)» ^{1,p:584}

††† «ابن سرابيون، قال: إذا بدت أمارت الجدري فابدأ بالفصد وإن لم يتمكن فالحجامة إن كانت القوة ضعيفة...» ^{34,p:2518}

†††† «إسحاق بن حنين: يجب أن يبادر كما تتبين آثار البثور إخراج الدم إما بقصد وإما بحجامة ويكثر إخراج ما يمكن حتى يعلو عليه (...)» ^{34,p:2521}

(التی فی الجوف v. cephalica'nın çekeceğinden daha fazla kan çekeceğini bildirmektedir. * Rāzī,³⁵ damardan kan almayı on dört yaşından büyük kişiler için önermekte, daha genç olanlarda hacamat yapılmasını önerirken,[†] bunun da beş aydan büyük çocuklarda, eğer canlı ve renkleri pembe-beyaz ise yapılabileceği yönünde görüş bildirmektedir.[‡]

Bundan sonraki kısımda 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin çiçek hastasında görülen belirtilere göre tedavi önerilerinde bulunduğu fark edilmektedir. İlk açıklamalardan birisi çiçek hastasında boğaz ağrısı ve öksürüğün olup olmadığı durumudur. 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī öksürüğün varlığı ve yokluğuna göre reçetelerini sunmaktadır. Moore³³ eserinde 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin öksürüğün çiçeğin semptomlarından birisi olduğundan bahseden ilk kişi olduğuna yer vermektedir. Bununla birlikte Rāzī'nin *Kitābu'l-Hāvī*'sinin³⁴ 17. kitabı gözden geçirildiğinde çiçek hastalığında öksürükten daha önce bahsetmiş olan yazarların bulunduğu fark edilmektedir. Bunlardan birisi el-Yehūdī, diğeri ise Cūrcis'dir. *Kitābu'l-Hāvī*'de bildirildiğine göre el-Yehūdī⁵ öksürüğü çiçeğin semptomları arasında saymakta, Cūrcis^{**} de öksürüğü çiçeğin semptomları arasında sayarken, çiçek ve kızamığın tedavisi sırasında öksürüğü ve susuzluğu harekete geçirmemesi için ekşi ve tuzlu şeylerden perhiz ettirilmesi önerisinde bulunmaktadır. Ayrıca Rāzī³⁵ de *Kitābu'l-Cederī ve'l-Ḥaşbe*'sinde çiçek ve kızamığın semptomları arasında öksürüğe yer vermektedir.^{††} Bununla birlikte 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin çiçek hastalığında tedavi önerilerini sunarken hastada öksürüğün var olup olmadığını gözeterek tedavi önerilerinde bulunduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin çiçeğin çıkışı yavaşladığında, çiçeğin çıkışının hızlandırılması için verdiği reçetelere oldukça benzer reçetelerin, eṭ-Ṭaberī,^{††} Şābit b. Ḳurra⁵⁵ ile Rāzī'nin *Kitābu'l-Hāvī*'sinin³⁴ 17. kitabında es-Sāhir^{***} ve İbn Māseveyh^{†††} gibi öncüllerinin yazdıkları arasında bulunduğu görülmektedir.

Hastalığın sonu geldiği zaman, kış zamanı hastanın önünde ılıgın ya da asma dallarının yakılması, yaz mevsiminde sandal ağacı ve mersin ağacı ile tütsülenmesi, yatağın içine öğütülmüş gül serpilmesi benzeri

* «(...) وكان البدن لحيماً والتدبير موجِباً لكثرة الدم فاخرج دماً كثيراً الى ان يحدث الغشي والاجود ان يخرج من الباسليق او بعض شعبه (فان لم يوجد فمن الاكل) فان لم يوجد فمن القيصال على ان اخراجه من مابض الركبة او من الصافن متى لم يوجد الباسليق او شعبه اصلح لان هذا العرق يجذب الدم من العروق الكبار التي في الجوف اكثر من جذب القيصال (...)»^{35,p:34-5}

† «(...) ينبغي ان يفصد لمن كان من الصبيان والغلمان والفتيان لم يجدر او جدر جدرياً ضعيفاً ولا سيما في الاحوال والازمان ولاصحاب المزاج التي ذكرناها قبل ان يحموا وتظهر بهم علامات الجدري بقصد من قد بلغ اربع عشرة سنة وحجامة من هو دون هولاء (...)»^{35,p:22}

‡ «واما الاطفال الرضع فاحجم من جاوز منهم خمسة اشهر اذا كان خصباً ابيض اللون مشوب الحمرة (...)»^{35,p:27}

§ «اليهودي: (...) إذا بدت الحمى بحرارة وصداع ووجع الحلق مع سعال واحمرار الوجنة والعين وعطاس وحكة في الأنف وعرق البدن فإنه سيخرج جدري في الأكثر يوم الثالث إذا لانت الحمى. وربما بان من أول يوم والثاني.»^{34,p:2526}

** «جورجس قال: (...) و تتقدمه حمى حادة، وصداع شديد مع ثقل واحمرار الوجه، وسعلة، ويبس اللسان، والريق، وانتفاخ عروق الوجه كلها، ويكون الريق غليظاً لزجاً، ويعرض في الأنف حكة وعطاس، وحمرة في العين مع حكتها ودمعة، ويتهيج الوجه، ويخبث النفس، ويهيج الغشي والغثي والقيء، وقلة الشهوة، وثقل في الجسد كله وعرز، فإذا رأيت هذه كلها أو بعضها فسيظهر جدري أو حصبة. (...) واحمه الحموضة والملوحة لئلا يهيج به سعال وعطش (...)»^{34,p:2526-7}

†† «(...) ووجع في الحلق والصدر مع شيء من ضيق النفس والسعلة وجفوف الفم والغلز الريق وبعة الصوت (...)»^{35,p:19}

†† «gül suyu ile birlikte keşkek içirilir ya da altı dirhem ağırlığında lak, altı dirhem ağırlığında yıkanmış soyulmamış mercimek, üç dirhem ağırlığında kitre alınır, yarım *ratl/rıtl** suyla yarısı kalana kadar pişirilir ve bundan içirilir, çünkü o çiçeğin dışarı çıkmasını hızlandırır (...).»^{1,pp:582-583}

§§ «Eğer bedeninin temizlenmesi mümkün değilse, o zaman hastalığın başlangıcında arpa suyundan ve hastalığı soğutacak diğer şeylerden sakınmak gereklidir, hastalığı süratle görünür hale getirecek bir şey, örneğin ilaç içirilir. İlacın tarifi: On dirhem soyulmuş mercimek, beş dirhem kitre ve üç [dirhem] rezene tohumu, bir buçuk *ratl/rıtl* suyla üçte biri kalana kadar pişirilir, sonra süzülür, içine biraz safran katılır ve içirilir ya da her ikisi de şekerle süzülmüş rezene ve tilki üzümü suyu içirilir. Eğer kereviz suyuna ihtiyaç olursa, içine koyulur (...).»^{1,p:584}

*** «الساھر، قال: (...) فإذا ظهر الجدري فاحتل لخروجه بسرعة لئلا يناله خفقان وموت سريع؛ فاسقه هذا: يؤخذ لك مغسول خمسة دراهم عدس مقشر سبعة دراهم كثيرًا ثلاثة دراهم؛ يطبخ بماء ويسقى المريض. ويسقى عدساً مقشراً سبعة كثيرًا ثلاثة يطبخ بنصف رطل من الماء حتى يبقى النصف ويسقى، (...)»^{34,p:2517}

††† «ابن ماسويه قال: (...) واحتل في خروج الجدري بسرعة بلا خفقان ولا نخس ولا اضطراب بأن تأخذ من اللك خمسة دراهم ومن العدس المقشر المغسول سبعة دراهم ومن الكثيراء ثلاثة دراهم، يطبخ بنصف رطل من الماء حتى يبقى النصف ويسقى.»^{34,p:2518}

önerilerin de eṭ-Ṭaberī* ve Rāzī'nin *Kitābu'l-Ḥāvī*'sinin³⁴ 17. kitabında 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin de öncülleri arasında olan Ahrun[†] ve İbn Māseveyh[‡] gibi müelliflerin önerilerinde bazı küçük farklılıklarla yer aldığı fark edilmektedir.

'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī çiçek hastasında kabızlık ortaya çıktığında tabiatın yumuşatılması, ishal ortaya çıktığında da ishalin giderilmesi için yapılacak tedaviler için öneriler sunmakta, ishalin yedinci günden sonra ortaya çıkmasını dikkat edilecek bir durum olarak bildirmektedir ki bu durumu eṭ-Ṭaberī,[§] el-Yehūdī,^{**} es-Sāhir^{††} ve İbn Māseveyh^{‡‡} gibi Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'den önce yaşamış bazı müellifler tarafından da dikkat edilmesi gereken bir durum olarak bildirildiği görülmektedir.³⁴ Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī ishalin durdurulması için içilecek bir ilaç reçetesi yanında bedene kaplanarak/sürülerek kullanılacak ilaç reçeteleri de vermektedir. Bunlardan birisi *Anderūn* olarak bildirilmiş olan bir ilaçtır. *Kitābu'l-Ḥāvī*'nin³⁴ 17. kitabı gözden geçirildiğinde Rāzī'nin Galenus'un çiçek hastalığını bildiğini açıkladığı bir yerde Galenus'un serpijnoz ülser ve çiçek için bir merhem önerdiğini, bunu da *Anderūmāhūs*'tan aldığını bildirmektedir.^{§§,***}

Bölümün bundan sonraki kısmında bedende ortaya çıkan yaraların kurumaya başladığında yapılacaklar hakkında bilgi verilmiş, sonrasında da gözlerin korunması için yapılacaklar ele alınmıştır. 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin bedende ortaya çıkan yaralar için verdiği önerilerin Rāzī'nin *Kitābu'l-Ḥāvī*'sinin³⁴ 17. kitabında adını andığı et-Tirmizī^{†††} ile Baḥtīşū'nun^{***} önerilerine benzerlik gösterdiği, yine gözlerin korunması için verdiği önerilerin de Rāzī'nin aynı eserinde adını andığı İbn Māseveyh^{§§§} ve İbn Serābiyūn^{****} gibi önceki müelliflerin önerileriyle örtüştüğü görülmektedir. Öte yandan Rāzī'nin *Kitābu'l-Cederī ve'l-Ḥaṣbe*'sinde³⁵ çiçek hastasının gözlerinden başka, ağız ve boğazına, eklemelerine, burnuna, kulağına ve ayaklarına özen gösterilmesi hakkında yazdığı ve önerilerde bulunduğu görülürken, 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin göze özen gösterilmesi dışındaki konularda neredeyse bilgi vermediği fark edilmektedir. Bölümün sonunda yer alan "ateşi ayrılincaya, kabukları düşünceye ve harareti gidinceye kadar çiçek hastası piliçle beslenmemelidir"

* "(...) Kışın hastanın önünde ılgın ve mersin ağacı yakılır. (...) Hastalık geldiğinde ve çöküş evresine girdiğinde, hastalar önlerinde ılgın yakılmasından yarar görürler." ^{1,p:583}

† [Ahrun] Söyledi: Eğer çiçek olgunlaşmışsa, bu durumda hastayı pirinç unu üstünde uyut, mersin ve zeytin yaprakları ile tütsüle, çünkü onu kurutur." ^{1,p:582}

‡ «ابن ماسويه قال: (...) وفي الشتاء أوقد الطرفاء والبلوط والكرم، (...)» ^{34,p:2518}

§ "(...) Yedi güne kadar karnın yumuşamasından sakınılır. Sonra keşkek suyu ile birlikte gül suyu içirilir. Çiçek bağırsakları yakan keskin, akut bir hastalıktır ve son aşamasında ishal ortaya çıkar, bu gerçekleştiğinde [hastaya] karnı için *ṭabāsīr* hapı içirilmeli, ardından yedi gün kabak ya da hurmanın özü ile beraber, ekşi nar suyu ile pişirilmiş mercimek yedirilmelidir (...)." ^{1,p:583}

** «اليهودي قال: (...) وإن كان بطنه يابساً فليته في أول الأمر بماء الترنجيبين ونحوه. فأما في آخر الأمر فلا، ولكن يجفف طبيعته ما أمكن.» ^{34,p:2515}

†† «الساهر، قال: (...) واحذر لين البطن بعد الأسابيع الأول، واجعل الأغذية ممسكة كالعدس بماء الرمان والخل. (...)» ^{34,p:2517}

‡‡ «ابن ماسويه قال: (...) وبعد الأسبوع وفي آخر الأمر اخذر أن تستقي شيئاً يلين، لأنه يكون في آخر هذا المرض اختلاف وقروح المعى (...)» ^{34,p:2518}

§§ «لي: في المقالة الأولى من قاطجانس (...) فيعلم من ذلك أن جالينوس قد عرف الجدرى. وذكره أيضاً في المقالة الثالثة فقال: مرهم ينفع للساعية والجدرى، وهذا المرهم يحكيه عن أندروماخس وهو أقدم من جالينوس.» ^{34,p:2522}

*** Kelimelere bakıldığında *Anderūn* ile *Anderūmāhūs* arasında bir bağlantı olabileceği düşünülmele birlikte *el-Kānūn fi't-ṭibb*'in "mürekkeb/bileşik" ilaçları içeren beşinci kitabında³⁷ *Anderūmāhūs*'a atfedilen reçete örneklerinde *Anderūn*'un içeriğine benzer bir reçeteye rastlanmamıştır.

††† «الترمذي قال: إذا تفقأ الجدرى فامسحه بدهن وملح ويقف في الشمس ساعة ثم يغسل بماء قد طبخ فيه تين وآس ثم يبخر بالطرفاء، ثم اطله بعد ثلاثة أيام بطين أبيض فيه قليل ملح ودعه نصف يوم ثم اغسله بما غسلة.» ^{34,p:2524}

††† «[بختسوي] قال: فإذا تفقأ قليلاً فخذ درهماً من سمسّم ويليقي فيه شيء من ملح العجين محرقاً ويمسح به جسده ويقف في الشمس ساعة. ثم يغسل بماء قد غلي بورق الآس أو ورد وجلنار وقليل ملح ثم يتبخر بورق الآس والطرفاء بعد يومين أو ثلاثة من هذا، فاطله بطين أبيض وشيء من ملح ودعه عليه نصف يوم ثم اغسله بما غسلت أول مرة. فإذا تقشر فخذ أرراً فاغسله وجففه ثم اسحقه واجعل فيه شيئاً من زعفران واطله ودعه نصف يوم.» ^{34,pp:2524-5}

§§§ «[ابن ماسويه] قال: فحينئذ فأقبل على العين فأكلها بماء ورد قد أنقع فيه سمّاق لثلا يخرج في العين شيء. (...) قال: ومن بعد خروج الجدرى قظر في العين كحلاً محكوكاً بماء الكزبرة اليابسة المنقعة في الماء السخن المصفي مع شيء من كافور محكوك بماء الورد.» ^{34,p:2518}

**** «[ابن سرابيون] قال قبل أن يظهر في العين جدرى فقطر فيها ماء ورد قد أنقع فيه سمّاق أو ماء شحم الرمان. فإن ظهر في العين جدرى فقطر فيه كحلاً قد حكته بماء الكزبرة الرطبة، أو بماء كزبرة يابسة قد طبخت بماء المطر.» ^{34,pp:2518-9}

önerisinin de benzer şekilde İbn Māseveyh'in* ve İbn Serabiyūn'un† önerileri arasında bulunduğu, ayrıca Rāzī'nin de *el-Manşūrī fī't-Ṭıbb*'inde³⁶ benzer bir cümlenin olduğu görülmektedir.†

'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin çiçek hastalığı izlerinin, yara izlerinin ve ciltte ortaya çıkan yeşil yerlerin giderilmesi için verdiği reçeteler içinde bitkisel ve hayvansal maddeler yanında bazı kimyasal maddelerin de yer aldığı görülmekte ve 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin bu konuda da öncüllerinden yararlanmış olduğunu söylemek mümkün görünmektedir. Rāzī'nin *el-Manşūrī fī't-Ṭıbb*'inde³⁶ verdiği bir reçetenin 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin verdiği reçeteye çok benzeştiği görülmektedir.⁵

'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin *Kāmilu's-Şinā'ati't-Ṭıbbiyye*'si erken dönemde kısmen de olsa Türkçeye çevrilmiş olması nedeniyle Türk tıp tarihi açısından oldukça önemli bir eser olmasının yanında, çiçek ve kızamığın tedavisi ile çiçek ve yara izlerinin giderilmesi hakkındaki bölümlerinin Türkçeye çevrilmiş olması nedeniyle de bu makale açısından önem taşıdığı açıktır. İlgili kısımlar incelendiğinde bu eserin kısmen de olsa erken dönem Türkçe çevirisini yapan çevirmenin, eserin IV. *makālesinin* I. *bābının* çevirisinde “الجدري/el-cederī” ve “الحصبة/el-ḥaṣbe” terimlerinin karşılığı olarak çiçek için “قَبْرُجُقْلَر/ḳabarcuqlar” terimini tercih ederken, kızamık karşılığı olarak herhangi bir Türkçe terim vermediği, kelimeyi olduğu gibi Arapça “حَصْبَه/ḥaṣbe” olarak bıraktığı görülmektedir.** 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin yukarıda “cederī” tarifinde de görüldüğü gibi hastalık vücudun neredeyse tamamını kaplayan çok sayıda küçük بثر/sivilce/püstül ile karakterizedir ve çevirmenin de “ḳabarcuqlar” terimi ile “cederīyi/çiçeği” kastettiği anlaşılmaktadır.

Öte yandan erken dönem Türkçe çeviriyi yapan çevirmenin, IV. *makālenin* V. *bābının* çevirisini verdiği bölümün “بَاش/başbert قَابْرُجُقْلَر حَصْبَه دَوَاسِنْدَدُر”^{18,pp:166,658,††} başlığında “القرح/el-ḳurūḥ” kelimesinin karşılığı olarak “بَاش/başbert”, “الجدري/el-cederī” kelimesinin karşılığı olarak “قَابْرُجُقْلَر/ḳabarcuqlar” ve “الخضرة/el-ḥuḍra” kelimesinin karşılığı olarak da “حَصْبَه/ḥaṣbe” kelimesini kullandığı görülmektedir. Bununla birlikte Arapça “الخضرة/el-ḥuḍra” kelimesi “yeşillik, yeşil olma, -yeşil, taze”^{26,p:335} anlamına gelmekte olup, Arapça metinde bu kelimenin geçtiği yerler için yapılan Türkçe çeviride “yaşıl” kelimesinin kullanıldığı, “ḥaṣbe” kelimesinin ise ne bu bölümün matbu Arapçasında, ne Arapça metnin fihristinde^{††} ne de başlık dışında Türkçe çevirisinde yer aldığı görülmektedir. Bununla birlikte Karlığa ve Kazancıgil'in¹⁵ fihrist çevirisinde başlığın “5. Bâb Yara, çiçek ve kızamığın etkilerinin tedavisi konusundadır”

* «ابن ماسويه: (...) ولا يأكل فروجاً دون سكون الحمى البتة وجفوف الجدري وانتشار قشوره، (...)»^{34,p:2518}

† «ابن سرابيون قال: (...) ولا تغذه بفروج ولا بغيره مما يشبهه حتى تبطل الحمى البتة ويخف الجدري. (...)»^{34,p:2519}

‡ «(...) ولا يأكل الفروج إلا بعد أن تسقط قشور الجدري كلها تفارق البدن الحمى والحرارة. (...)»^{36,p:491}

§ «وهذا طلاء بليغ يذهب آثار الجدري: مرداسنج مرّ وأصول القصب اليابس ودقيق الحمص وعظام بالية ودقيق الأرز وبزر البطيخ مقشر وحبّ البان وقسط. يجمع بلعاب الحلبة وبزر كتان ويغمر به الوجه ليلاً ويغسل نهاراً.»^{36,p:250}

** 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin *Kāmilu's-Şinā'ati't-Ṭıbbiyye*'sinde bölümün başlığı “الباب الأول في مداواة الجدري والحصبة” olup,^{21,p:193} Türkçeye “دواسنددر اولن دواسنددر” olarak çevrilmiştir.^{18,pp:155,645} Murad Molla Koleksiyonu, No. 1482'de ise bölümün başlığı “الباب الأول في مداواة الجدري والحصبة وما يتعلق بهما” olup erken dönem Türkçe çeviri ile daha uyumludur. Çevirmen eserin IV. *makālesinin* fihristini verdiği yerde de ilk bölümün başlığını “الجدري والحصبة دَوَاسِنْدَدُر” olarak bildirmektedir.^{18,pp:153,642}

†† 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin *Kāmilu's-Şinā'ati't-Ṭıbbiyye*'sinde ilgili bölümün başlığı “الباب الخامس في علاج آثار القروح” olup,^{21,p:198} Türkçeye “باش/başbert قَابْرُجُقْلَر حَصْبَه دَوَاسِنْدَدُر” olarak çevrilmiştir.^{18,pp:166,658}

††† 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin *Kāmilu's-Şinā'ati't-Ṭıbbiyye*'sinin fihristinde ilgili bölümün başlığı “الباب الخامس في علاج آثار القروح والجدري والحصبة” olarak yazılıdır.^{21,p:6} Çevirmen de eserin IV. *makālesinin* fihristini verdiği yerde beşinci bölümün başlığını “بَاش/başbert قَابْرُجُقْلَر حَصْبَه دَوَاسِنْدَدُر” olarak yazmıştır.^{18,pp:153,642}

olarak verildiği fark edilmekte, yine Murad Molla Koleksiyonu, No. 1482'deki bölümün içerisinde bahsedilmese de başlığında “الحصبة/kızamık” kelimesinin yer aldığı görülmektedir.*

Bayat'ın³⁸ *Tıp Tarihi* adlı eserinde yer alan ve Kâşgarlı Maḥmūd'un *Divānu Lugāti't-Türk* adlı eserinden saptanarak verilen tıbbî terminoloji içerisinde “çiçek” teriminin karşılığında “çiçek hastalığı”,^{38,p:221} “kızlamuk” teriminin karşılığında “kızamık ve deride kızamığa benzer döküntüler”^{38,p:222} açıklamaları bulunmaktadır. *Divānu Lugāti't-Türk*³⁹ üzerinde yaptığımız araştırmamız sırasında “جكك/cecek” karşılığı olarak “النور والزهر/en-nevru ve'z-zehru”^{39,p:195} karşılığının yazılı olduğu, Atalay'ın⁴⁰ *Divānu Lugāti't-Türk* çevirisinde bunu “جكك” çiçek: Çiçek, ağaç çitiği, ot çiçeği.”^{40,p:388} olarak verdiği, hazırladıkları *Divānu Lugāti't-Türk* metninde Ercilasunlu ve Akkoyunlu'nun⁴¹ bu kelimeyle ilgili “**çeçek** ağaç çiçeği ve çiçek”^{41,p:167} açıklamasını verdikleri görülürken, “جكك/cekek” şeklinde yazılan kelimenin “Çiğil lügatinde الحصبة/el-ḥaşbe” anlamına geldiğinin yazılı olduğu,^{39,+} Atalay'ın⁴⁰ çevirisinde bu kelime için “جكك” cekek: Çiçek hastalığı. Çiğilce.”^{40,p:388} karşılığını verdiği, Ercilasunlu ve Akkoyunlu'nun⁴¹ da “**cekek** çiçek hastalığı. Çiğil lehçesinde”^{41,p:167} açıklamasını yaptıkları, ayrıca bu kelime için bir de dipnot[‡] koydukları görülmektedir. Öte yandan *Divānu Lugāti't-Türk*'te, erken dönem Türkçe çeviriyi yapan çevirmenin “el-cederī” karşılığında kullandığı “قَبْرَجُوق/ḳabarcuḳ” terimine benzeyen ve “vücutta kaşıntı ve sıcaklıktan dolayı ortaya çıkan sivilce” anlamına gelen “قَبْرَعَان/ḳabarğan”[§] kelimesinin bulunduğu fark edilmektedir. Bu kelimeye Atalay⁴⁰ “قَبْرَعَان/ḳabarğan: Kabartı, sivilce; vücutta kaşınmak yüzünden, yahut sıcaklık dolayısıyla çıkan kabartı”^{40,p:516} açıklamasını verirken, Ercilasun ve Akkoyunlu⁴¹ “**ḳabarga.n** vücutta kaşıntı ve ateş yapan bir sivilce”^{41,p:225} karşılığını yazmaktadırlar.

Kızamık ile ilgili olarak da *Divānu Lugāti't-Türk*³⁹ üzerinde yaptığımız araştırmamız sırasında “قَبْرَعَان/ḳabarğan” sözcüğüne karşılık olarak “الحصبة/el-ḥaşbe ve bunun gibi küçük بُنُور/sivilceler”^{***} şeklinde bir açıklamanın yer aldığı görülmüştür. Atalay⁴⁰ çevirisinde bu kelime için “قَبْرَعَان/ḳabarğan” kızlamuk: Kızamuk, kızamığa benzer sivilceler”^{40,p:528} karşılığını verirken, Cilasunlu ve Akkoyunlu⁴¹ da hazırladıkları metinde “**kızla.muk** kızamık ve ona benzer sivilceler”^{41,p:229} açıklamasını vermektedirler. *Divānu Lugāti't-Türk*'te hem “جكك/cekek” hem de “قَبْرَعَان/ḳabarğan” karşılığı olarak verilen “الحصبة/el-ḥaşbe” günümüzde “kızamık” için kullanılan Arapça kelime olup,^{26,p:238} çiçek hastalığı için kullanılan “الجدرى/el-cederī”^{26,p:145} kelimesine *Divānu Lugāti't-Türk*'te rastlanmamaktadır.

Öte yandan XIII. yüzyıl sonları ile XIV. yüzyılın ilk yarısında Karadeniz'in kuzeyinde yazılmış ve Kıpçak Türkçesinin en önemli eserlerinden birisi olan *Codex Cummanicus*'un Argunşah ve Güner⁴² tarafından hazırlanan nüshası gözden geçirildiğinde de eserde, Latince “flos” kelimesinin karşılığı olarak, Farsça “gul”, Kumanca “zizac/çiçek”^{42,pp:157,939} kelimelerinin kullanıldığı görülmekte ve “çiçek”^{42,pp:458,685} kelimesinin hastalık ismi olarak kullanımıyla ilgili herhangi bir açıklamanın bulunmadığı fark edilmektedir.

'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin *Kāmilu's-Şinā'ati't-Ṭıbbiyye*'sinde yer alan tedavi ile ilgili bölümler ile erken dönem Türkçe çevirisindeki ilgili bölümler karşılaştırıldığında, çevirmenin bazı cümleleri çevirmediği ve metnine almadığı; erken dönem Türkçe çeviride yer alan bazı reçetelerin, Arapça matbu metinde yer alan bazı reçetelerle örtüşmediği, bununla birlikte, Murad Molla Koleksiyonu, No. 1482'de bulunan reçetelerle benzerlik gösterdiği fark edilmekte; bu durumda da Arapça matbu metin hazırlanırken kullanılan nüsha/lar

* Murad Molla Koleksiyonu, No. 1482'de başlık şöyledir: «الباب الخامس في مداواة آثار القروح واثار الجدرى والحصبة»

^{39,p:195} «جكك الحصبة بلغة جكك»⁺

[‡] Cilasunlu ve Akkoyunlu 717 numaralı dipnotta “Atalay, DTS, Rustemov-Kormuşin *cekek*, Clauson, Dankoff-Kelly *çeçek*. Clauson kelimenin hatalı yazıldığını ileri sürer. Bu mümkündür; ancak kelime açık şekilde cim-kef-kef ile yazılmıştır” açıklamasını vermektedirler.^{41,p:167}

[§] «قَبْرَعَان بئرَةٌ تُخْرُجُ فِي الْجَسَدِ بِجَكَّةٍ وَخَرَاةٍ»^{39,p:257}
^{39,p:263} «قَبْرَعَانُ الحصبة وَبُنُورٌ مِثْلَهَا»^{**}

ile erken dönem Türkçe çeviri için kullanılan nüsha/ların farklı olduklarını söylemek olası görünmektedir. Ayrıca, çevirmenin Arapça metinde yer alan “درهم/dirhem”, “مئقال/miskāl”, “دنگ/deng” gibi bazı ölçü birimlerini Türkçe metinde olduğu gibi kullandığı, ama “رطل/raṭl/rıṭl” ölçü birimini kullanmayıp, buna karşılık gelen miktarı “dirhem” cinsinden verdiği görülmektedir. Bu tercihi ile de bize o dönemde Anadolu'da kullanılan ve kullanılmayan ağırlık ölçüleri hakkında açıklayıcı bazı bilgiler verdiği söylenebilir. Çevirmenin, terminolojik olarak, eğer bir karşılığı varsa çevirisini yaptığı metinde Türkçe terimleri tercih etmesi, eğer bir Türkçe karşılığı yoksa Arapça kelimeyi kullanmasının (**Ek-2**) o dönemde bir Türkçe tıp terminolojisinin oluşumu açısından oldukça önemli bir girişim olarak değerlendirilebileceği de açıktır.

'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin *Kāmilü's-Şinā'ati't-Ṭibbiyye* adlı eserinde çiçek ve kızamık hakkında yazdıkları, kendi döneminde ve öncesinde konu hakkındaki bilgilerle koşutluk gösterdiği, bunun da dönemin tıp anlayışını yansıtan humoral patoloji teorisiyle uyumlu olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, çiçek hastasıyla aynı yerde oturmak ya da çiçek hastasının yaralarından çıkan buharın solunması gibi çiçeğin ortaya çıkışı için ileri sürdüğü oldukça özgün fikirleri ile 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin tıp tarihi açısından çiçek hastalığının ortaya çıkışında bulaşmaya işaret eden ilk yazarlardan birisi olduğunu söylemek mümkün görünmektedir.

Bilgi

Çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynaklar

1. Aciduman A, Aşkit Ç. Orta Çağ'da İslam dünyasında yazılmış eserlerde “çiçek ve kızamık” üzerine: Çeviri Dönemi. Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi, 2023;13(3):576-591.
2. Zargarani A, et al. Haly Abbas (949-982 AD). J Neurol 2013; 260(8): 2196-7.
3. Richter-Bernburg L. Alī B. Abbās Majūsī. In: Yarshater E, editor. Encyclopaedia Iranica, Vol 1. London and New York: Routledge & Kegan Paul; 1985. pp:837-8.
4. Elgood C. 'Alī b. al-'Abbās al-Madjūsī. In: Gibb HAR, Kramers JH, Provençal EL, Schacht J, editors. The Encyclopaedia of Islam, New Edition, Vol 1. Leiden: E.J. Brill; 1960. p:381.
5. Campbell D. Arabian Medicine and Its Influence On The Middle Ages, Reprinted from the edition of 1926, London, Vol. 1. New York: AMS Press Inc; 1973. pp:74-5, 123, 132.
6. Erdemir AD. Ali b. Abbas el-Mecūsī. In: Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Vol. 2. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı; 1989. pp:379-80.
7. Leonardo RA. History of Surgery. New York: Froben Press; 1943. p:91.
8. Sarton G. Introduction to the History of Science, Reprinted, Vol. 1. Baltimore: The Williams & Wilkins Company; 1953. pp:677-8.
9. Meyerhof M. Science and medicine. In: Arnold T, Guillaume A, editors. The Legacy of Islam. Oxford: Clarendon Press; 1931. pp:311-54.
10. Castiglioni A. A History of Medicine, 2nd ed, Translated from the Italian and edited by Krumbhaar EB. New York: Alfred A. Knopf; 1958. p:270.
11. 'Alī b. 'Abbās Majūsī Ahvāzī. Kāmil al-Şinā'āt al-Ṭibb. Jild Awwal. Tarjama: Sayyid Muḥammad Khālid Ghaffārī. Tahrān: Mu'assasa Muṭāla'āt İslāmī Dānişgāh Tahrān – Dānişgāh Mak Gīl; 1388.
12. Sakız R. Ali b. Abbas el-Mecūsī'nin Kāmilü's-Sinā'ati't-Tibbiyye Adlı Eserinde “Kuvvetler, Fiiller ve Ruhlar” Bölümlerinin Değerlendirilmesi. Yüksek Lisans Tezi. Danışman: Prof. Dr. Mustafa Kaçar. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Bilim Tarihi Anabilim Dalı, Bilim Tarihi Programı; 2022.
13. Aciduman A, Aşkit Ç. 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin *Kāmilü's-Şinā'ati't-Ṭibbiyye (Kitābu'l-Melikī)* adlı ünlü eserinde gebelerin ve çocukların tedbiri üzerine. Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi, 2017;60(2):64-81.
14. Aciduman A, Aşkit Ç. 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin *Kāmilü's-Şinā'ati't-Ṭibbiyye (Kitābu'l-Melikī)* adlı ünlü eserinde yaşlıların tedbiri üzerine. Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi, 2018; 8 (3): 261-273
15. Karlığa B, Kazancıgil A. Ali ibn Abbas el-Mecūsī ve “Kitābu'l-Melikī”. Tıp Tarihi Araştırmaları 1997; 6:23-46.
16. Kazancıgil A, Karlığa B. Ali ibn Abbās el-Mecūsī'nin “Kitābu'l-Melikī”si içinde doğum bilgisi konuları. Tıp Tarihi Araştırmaları, 2003;11:190-208.
17. Kuş Ö. 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin Kāmilü's-Şinā'ati't-Ṭibbiyye Adlı Eserinde Cerrahi Tedavi Uygulamaları ve Tıp Tarihindeki Yeri. Doktora Tezi. Danışman: Prof. Dr. Ahmet Aciduman. Ankara: Türkiye Cumhuriyeti, Ankara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Tıp Tarihi ve Etik Ana Bilim Dalı; 2020.

18. Tercüme-i Kāmilü's-Sinā'a (3. Makale ve 4. Makalenin 6. Babına Kadar). İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım (Hazırlayan: Böler T). İstanbul: Kesit Yayınları; 2014.
19. Şehsuvaroğlu BN. Anadolu'da Türkçe ilk tıp eserleri. İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası, 1957;20(1):78-93.
20. 'Ali b. el-'Abbās el-Mecūsī. Kāmilü's-Şinā'ati't-Ṭibbiyye, Cilt 1. Kahire (Būlāk): el-Maṭba'atu'l-Kubrā el-'Āmire; 1294/1877.
21. 'Ali b. el-'Abbās el-Mecūsī. Kāmilü's-Şinā'ati't-Ṭibbiyye, Cilt 2. Kahire (Būlāk): el-Maṭba'atu'l-Kubrā el-'Āmire; 1294/1877.
22. 'Ali b. el-'Abbās el-Mecūsī. Kāmilü's-Şinā'ati't-Ṭibbiyye. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Murad Molla Koleksiyonu, No. 1482.
23. Redhouse JW. A Turkish and English Lexicon, New Impression. Beirut: Librairie du Liban; 1987.
24. Steingass F. A Comprehensive Persian-English Dictionary Including the Arabic Words and Phrases to be Met with in Persian Literature Being Johnson and Richardson's Persian, Arabic, and English Dictionary Revised, Enlarged, And Entirely Reconstructed. İstanbul: Çağrı Yayınları; 2005.
25. Devellioğlu F. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat Eski ve Yeni Harflerle (18. Baskı) (Yayına hazırlayan: Güneyçal AS). Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları; 2001.
26. Güneş K. Arapça-Türkçe Sözlük. İstanbul: Mektep Yayınları; 2011.
27. Kaadan AN. Al-Razī's book on smallpox and measles. Qatar Medical Journal, 2000;9(2):5-8.
28. Singer C. A thirteenth century drawing of the anatomy of the uterus and adnexa. Proc R Soc Med. 1916;9(Sect Hist Med):43-47.
29. Sezgin F. Geschichte Des Arabischen Schrifttums, Band III, Medizin-Pharmazie-Zoologie-Tierheilkunde Bis ca. 430 H. Leiden: E. J. Brill; 1970. p:61.
30. Galen. On the Usefulness of the Parts of the Body, De Usu Partium, Translated from the Greek with an Introduction and Commentary by Tallmadge May M, I-II. Ithaca, New York: Cornell University Press; 1968.
31. Galen. A Translation of Galen's Hygiene (De Sanitate Tuenda) by Green RM. with an Introduction by Sigerist HE. Charles C. Thomas; 1951.
32. Soranus. Gynecology, Translated with an Introduction by Temkin O. with the assistance of Eastman NJ, Edelstein L, Guttmacher AF. Reprint. Softshell Books Edition; 1991.
33. Moore J. The History of the Smallpox. London: Printed for Longman, Rees, Orme, and Brown, Paternoster-Row; 1815.
34. Ar-Rāzī, Abū Bakr Muḥammad b. Zakariyyā. Kitāb al-Hāwī fi l-Ṭibb, al-ṭab'a al-ulā. Beirut-Lebanon: Dar Al Kotob Al-ilmiyah; 1421 H-2000 M.
35. Ar-Rāzī, Abū Bakr Muḥammad b. Zakariyyā. Kitāb fi l'-Jadarī wa l-Ḥaṣba. Bayrūt;1872.
36. Ar-Razi, Muḥammad b. Zakariyyā. Al-Manşūri fi aṭ-Ṭibb. Hazim al-Bakry al-Siddiky, editor. Kuwait: Institute of Arab Manuscripts, Arab League Educational Cultural & Scientific Organization; 1987.
37. İbn-i Sînâ. El-Ķânûn Fi't-Ṭibb. Beşinci Kitap. 1. Baskı. Çeviren: Kâhya E. Ankara: T.C. Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi; 2010.
38. Bayat AH. Tıp Tarihi. 1. Basım. İzmir: Sade Matbaa; 2003.
39. Kâşgarlı Mahmud. Dîvânü Lûgati't-Türk. Tıpkıbasım/Facsimile. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları; 1990.
40. Kâşgarlı Mahmud. Divanü Lûgat-it-Türk Tercemesi. Çeviren: Atalay B. Cilt I. Ankara: Türk Dil Kurumu; 1985.
41. Kâşgarlı Mahmud. Dîvânü Lûgati't-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin. Hazırlayanlar: Cilasun AB, Akkoyunlu Z. 2. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları; 2015
42. Argunşah M, Güner G. Codex Cumanicus. İstanbul: Kesit Yayınları; 2015.

Ek-1. Kāmilu's-Sinā'ati't-Ṭibbiyye'nin çiçek ve kızamık üzerine olan bölümlerinin Arapça metni. Metin hazırlanırken Arapça matbu metin temel alınmış,^{20,21} Murad Molla Koleksiyonu, No. 1482'de bulunan yazma nüsha ile karşılaştırılmış²² ve farklılıklar dipnotlarda gösterilmiştir.

«لباب الرابع عشر في صفة الجدري وأسبابه وعلاماته*»

فأما الجدري فهو بثور كثيرة صغار تنفرش في جميع البدن أو في أكثره وربما حدثت في بعض الأعضاء دون بعض وهو الذي تسميه القدماء الحمرة تسميه اليونانيون[†] بنات النار وهذه البثور تحدث بأكثر الناس في زمن النشو وذلك بأن الجنين في الرحم يفتدى من دم الطمث الذي هو فضل من فضول بدن المرأة وتدفعه الطبيعة من الكبد في العروق الى الرحم كالذي ذكرنا في غير هذا الموضوع

وهذا الدم مختلف في جوهره وكيفيته اما في جوهره فربما كان الغالب عليه جوهر الدم وربما كان الغالب جوهر الصفراء أو السوداء أو ربما كان الغالب البلغم وأما في كيفيته فيكون اما من دم محمود واما من دم ردىء والجنين يفتدى بأجود ما فيه وتترى به أعضاؤه ويبقى الباقي في أعضائه وعروقه فإذا خرج الجنين من بطن أمه فغذاؤه أيضا من اللبن^{20,p:309} واللبن كونه من دم الطمث والأعضاء تفتدى بأجوده ويبقى الباقي في فضل بدنه الى أن تحركه الطبيعة بسبب ما الى الظهور فيظهر وتحركه يكون اما عن سبب من خارج بمنزلة الهواء الوبائي أو الجلوس في المواضع التي فيها المجردون فيستنشقوا الهواء الذي قد خالطه البخار المنحل من قروح المجدرين

وأما من داخل فبمنزلة تدبير الصبى بالاغذية الحارة الرطبة الغليظة الجوهر بمنزلة الاكثر من أكل اللحمان والحلواء والتمر وغير ذلك من الاغذية الملائمة للفضل الردىء المجتمع في البدن فيزيد في كميته فيحدث له غليان فتقوى عليه الطبيعة^{22,f:110a} فتدفعه الى ظاهر البدن وتحدث عنه البثور المعروفة بالحمز

وتكون في قوة الرداءة وضعفها بحسب كيفية الفضل الردىء وجوهره فان كان الدم المحدث له حار المزاج غليظ الجوهر وليس بردىء الكيفية كان منه النوع من الجدري الذي هو أول حدوثه بثور صغار حمر وتزيد في العظم حتى ينتهي الى قدر عدسة الكبيرة فيستدير ويتقرب ويصير لها بريق وتفتح سريعا فاذا انفتحت كان لونها أبيض براقا شبيها بحب اللؤلؤ ويحدث لها مع ذلك التقيح خشكيشة صلبة وهذا الصنف منها أسلم ما يكون

وان كان حدوث الجدري من دم غليظ سوداوى ردىء الكيفية فان ابتداء حدوثه يكون بثورا كدمة اللون في وسطها نقط سود فإذا عظمت تفرطحت وانبسحت واتصل بعضها ببعض ولم تستدر بل يصير شكلها مختلف الجوانب ولونها شديد الكمود اما في لون الرصاص واما مائلا الى السواد كلون الرماد واما مائلا الى الصفرة أو الباذنجانية فاذا انفجرت[‡] يصير لها خشكيشة سوداء شبيهة بحرق النار وربما لم تتقح وما كان منها كذلك فهو ردىء مهلك فاذا خالط الدم صديد حدث فيما بين هذه القروح نفاخات شبيهة بالنقط الذي يحدث عن حرق النار ويقال له النار الفارسية وهذا أيضا ردىء جدا

وفي الجدري[§] نوع يقال له الحصبة وحدوثه عن دم حار رقيق ليس بالقوى الرداءة وهذا النوع اذا انتهى منتهاه كان شبيها بحب الجاورس أو أكبر منه قليلا وكان لونه أحمر ولا يفتح بل يصير له خشكيشة

والدلائل العامية في ابتداء حدوث الجدري وهي الحمى وانتفاخ الوجه والاصداغ والادواج وحكة الانف وتلهب^{**} وحمرة في الوجه وفي العضو الذي يحدث فيه ذلك وثقل في الرأس وخشونة الحلق واذا رأيت هذه العلامات مع الحمى اللازمة فاعلم انها تدل على حدوث الجدري فاعلم ذلك. ^{20,p:310;22,f:110b}

«الباب الأول في مداواة الجدري والحصبة»

نحن نذكر في هذه المقالة وفي سائر المقالات التي نذكر فيها مداواة العلل والأمراض ما نذكر على النسق والنظام الذي ذكرناه في باب الدلائل وذلك اننا أول ما ذكرنا هناك من العلل العارضة في سطح البدن ما كان منها حادثا عن الاسباب المتحركة من داخل وهي الاسباب المتقدمة

وأول ذلك الجدري والحصبة ونحن بادؤنا بمداواتهما فنقول انه ينبغي اول علامات ما يظهر الجدري والحصبة من يوم الى ثلاثة أيام ان يبادر الى فصد صاحبه من الاكل ويخرج له من الدم إلى أن يغشى عليه اذا ساعدت القوة والمزاج والسن والوقت الحاضر من أوقات السنة وان

* «الباب الأول في مداواة الجدري والحصبة وما يتعلق بهما»

† Murad Molla Koleksiyonu, No. 1482'de "السريانيون" olarak yazılıdır.

‡ Murad Molla Koleksiyonu, No. 1482'de "يفرطحت" olarak yazılıdır.

§ Murad Molla Koleksiyonu, No. 1482'de "وفي الحُمز" olarak yazılıdır.

** Murad Molla Koleksiyonu, No. 1482'de "وتلهب" bulunmamaktadır.

كان العليل صديا فليحجم من الكاهل ويخرج له من الدم بمقدار ما يصلح ان يخرج لمثله ويعطيه بعد الفصد ماء الشعير قد طبخ فيه عناب وسبستان وعدس مثل ثلث الشعير ويسقيه اياه بشراب الخشخاش أو شراب العناب ان كان هناك سعال وألم^{22,f:227a} في الحلق وان لم يكن هناك سعال فماء الرمان المز ويعطيه بعد ذلك شيئاً من شراب العناب أو شراب الخشخاش وامصه الامليسي* ويغذيه بمزورة معمولة بقرع وعدس وماء الرمان المز ودهن اللوز حلو فان كان هناك سعال فلتكن المزورة باسفاناخ أو بقطف أو بخبازى وما أشبه ذلك

وان ابطأ خروج الجدرى فاحتل في اخراج المادة وخروج الجدرى الى خارج بسرعة لأن لا يعرض لصاحبه خفقان وموت بان يسقيه هذا الدواء (وصفته) يؤخذ بزر الرازيانج درهمين لك منقى نصف درهم[†] عدس مقشر خمسة دراهم كثيراً ثلاثة دراهم يطبخ ذلك في نصف رطل ماء الى ان يرجع الى ربع رطل ويصفى ويلقى عليه طباشير دانقين ويشرب وهو بارد وان القى عليه شيء من الرمان كان أنفع

(صفة أخرى) لظهور الجدرى يؤخذ عدس مقشر خمسة مثاقيل كثيراً مثله رازيانج مثقالين لك ثلاثة مثاقيل تين خمسة عددا يطبخ برطل ونصف ماء الى ان يبقى منه الثلث ويداف فيه شيء من زعفران ويسقى نافع له ان شاء الله تعالى[‡]

ومتى كان في الصدر شيء من خشونة فليعط لعاب بزر كتان ولب حب السفرجل أو لعاب بزر قطونا مع شيء من دهن لوز حلو[§] واحمه من الاشياء الحلوة الحارة** ولطف غداءه كالذى يفعل في المحمومين

واذا انتهى منتهاه فاقود بين يدي العليل الطرفاء أو قضبان الكرم^{††} ان كان الزمان شتاء وان كان صيفا فبخره بالصندل والآس وانثر في فراشه الورد المطحون^{†††}

واذا يبست الطبيعة فألق في ماء الشعير شيئاً من الترنجيبين فان لم تكن الطبيعة فاعطه شيئاً من فلوس خيارشبر وترنجيبين أو لعوق الاجاص

وان كانت الطبيعة لينة فاسقه ماء سويق الشعير مطبوخا فيه حب الآس مع شيء من الصمغ العربي والطين الارمنى أو القبرصى وهو أجود وأعطه قرص الطباشير الحابس مع رب الآس أو رب السفرجل بماء بارد او ماء السفرجل والكمثرى^{21,p:193} المعصور وان كان به سعال فبرب الآس وغذاه بالعدس المقشر المقلى مطبوخا بماء الرمان المز او بالمزورة المعمولة بورق الحماض مع العدس المطبوخ المصبوب منه الماء الاول او بالجاورس المطبوخ مع سويق الشعير واعطه التفاح والكمثرى والسفرجل

واحذر من لين الطبيعة بعد السابغ ولا سيما الحصبة في آخر المرض فإن الاسهال فيها خطر وذلك لان باقى المادة اذا لم يخرج الى خارج فمن شأنه أن يغوص في عمق البدن فتلذع الامعاء وتحدث الذرب والسحج

(صفة أقراص الطباشير الحابسة) يؤخذ ورد ستة دراهم بزر حماض أربعة دراهم صمغ عربى وطباشير من كل واحد ثلاثة دراهم امبرباريس وحب الآس من كل واحد أربعة دراهم طين قبرسى ثلاثة دراهم نشاء محض درهمين زعفران درهم يدق الجميع ناعما ويعجن بلعاب بزر قطونا ويقصر كل قرصة من درهم الى مثقال ويشرب بشراب الآس او بشراب السفرجل ولا يزال يدبر صاحبه بهذا التدبير الى ان ينتهى المرض منتهاه

وحينئذ فاطل عليه بالقرص المعروف باندرون (وصفته) شب يمانى ومر من كل واحد أربعة مثاقيل قلعديس مثقال كندر ثمانية مثاقيل يدق الجميع ناعما ويعجن بشراب ويقصر ويجفف في الظل^{§§}

(صفة طلاء آخر) شب يمانى وشمع مصفى من كل واحد اربعة مثاقيل زراوند^{***} اثنا عشر مثقالا عصف فح ثمانية مثاقيل يدق الجميع ناعما^{†††} ويعجن بشراب حلو ويقصر ويستعمل عند الحاجة بأن يدق^{†††} ويبل بماء ورد حتى يصيره مثل وسخ الحمام ويطلق عليه

* Murad Molla Koleksiyonu, No. 1482'de "الرمان الامليسي" olarak yazılıdır.

† Murad Molla Koleksiyonu, No. 1482'de "سبعة دراهم" olarak yazılıdır.

‡ Murad Molla Koleksiyonu, No. 1482'de cümle şöyledir: «صفة اخرى لظهور الجدرى يؤخذ تين خمسة عدد عدس مقشر سبعة دراهم لك ثلاثة دراهم بزر الرازيانج ثلاثة دراهم يطبخ برطل ونصف ماء الى ان يبقى منه الثلثة ويداف فيه شيء من زعفران ويسقى نافع»

§ Murad Molla Koleksiyonu, No. 1482'de cümle şöyledir: «فليعط لعاب بزر قطونا او لعاب بزر كتان مع شيء من دهن اللوز الحلو»

**Murad Molla Koleksiyonu, No. 1482'de "الاشياء الحلوة والحارة" olarak yazılıdır.

†† Murad Molla Koleksiyonu, No. 1482'de "فاوقد بين يدي العليل الطرفا وقضبان الرمان وقضبان الكرم" olarak yazılıdır.

††† Murad Molla Koleksiyonu, No. 1482'de cümlelerin sonuna "والقمحة" eklenmiştir.

§§ Murad Molla Koleksiyonu, No. 1482'de reçete şöyledir: «كندر وعصف اخضر من كل واحد ثمانية مثاقيل شب يمانى ومر صافي من كل واحد اربعة مثاقيل فالعدس مثقال زراوند طويل اثنا عشر مثقالا يدق الجميع ناعما وينخل بحريرة ويعجن بشراب ويقصر»

*** Murad Molla Koleksiyonu, No. 1482'de "زراوند طويل" olarak yazılıdır.

†††† Murad Molla Koleksiyonu, No. 1482'de bundan sonra "وينخل بحريرة" eklenmiştir.

††††† Murad Molla Koleksiyonu, No. 1482'de bundan sonra "ناعماً وينخل بحريرة" eklenmiştir.

فاذا اخذ في الجفاف فليستعمل الملح * المدقوق ناعما مع الشيرج ويطلى به البدن في الشمس ان كان الزمان شتاء او ربيعا او خريفاً[†] ويغتسل بماء قد طبخ فيه آس فان رأيته قد تقشر والا فأعد عليه الملح ثانية ثلاثة ايام فاذا تقشر فاطله بطين الكركست الابيض مع شيء من ملح ويترك نحو خمس ساعات ثم يغسل بماء قد طبخ فيه آس وتين ثم يترك يومين او ثلاثة ثم اطله بدقيق الارز الابيض والجاورس وشيء من زعفران ويترك عليه يوما وليلة فاذا كان من غد فليغسل بماء قد اغليت فيه نخالة وتين

وينبغي أن يعنى بالعين منذ اول الامر لئلا يظهر فيها الجدرى بأن يقطر فيها ماء الكزبرة وماء الرمان المز فان ظهر فيها شيء البثر فانقض فيها الكحل الاصفهانى المرى بماء الكزبرة الرطبة ويقطر فيها ماء الورد قد نقع فيه سماق قبل ان يظهر فيها وليس ينبغي ان يطعم صاحب الجدرى الفروج الى ان تفارقه الحمى وتسقط قشوره وتزول الحرارة. «^{21,p:194;22,f:227b}

«الباب الخامس في علاج آثار القروح والجدرى والخضرة»[§]

§ (صفة) لآثار الجدرى والقروح يؤخذ مرداسنج مرى وأصل القصب اليابس ودقيق الحمص وعظام بالية ودقيق الارز وبزر البطيخ^{**} مقشر وحب البان^{††} وقسط أجزاء متساوية يدق الجميع ناعما ويعجن بماء بزر البطيخ أو بماء القاقلى ويطلى به الآثار

(صفة) لآثار الجدرى يؤخذ طحلب يطبخ بزيت الى أن يغلظ ويطلى به الموضع أو يؤخذ شحم حمار وحشى أو^{‡‡} شحم البط فيمسح به على الموضع^{§§} مرات وان أخذت مرارة الماعز ومرارة البقر وطلبت به الاثر قلعه^{21,p:198} أو تؤخذ عصارة الكرفس وفراسيون^{***} مدقوقا ناعما ويخلط مع شيء من عسل ويطلى به الموضع أو يؤخذ مرداسنج مبيض واسفيداج الرصاص ويعجن بخل ويطلى به الموضع

(في الخضرة) فاما الخضرة فانها تعلق بهذه الادوية يؤخذ نظرون أحمر يدق ناعما ويعجن بخل^{†††} ويطلى به الموضع أو يغسل الموضع بنظرون ويضمد بعلك الانباط أو يضمد بهذا الضماد (وصفته) يؤخذ نظرون وكندس وصبغ الاجاص أجزاء متساوية يدق الجميع ناعما ويعجن بعسل ويضمد به الخضرة ويشد ويغير كل ثلاثة ايام وان غرزت موضع الخضرة بآبرة ومسحت منه الدم في موضع كثيرة ودلكت الموضع بملح مسحوق وضمده بنظرون وعلك البطم فانه يقلع الخضرة وأبلغ من هذا الدواء الحاد المعروف بالديك بر ديك اذا طلى به أياما وألزم فانه يحرق الموضع ويسود ثم يعالجه بالسمن ثم بالمرهم المنبت لحم فانه يقلعها ويستأصلها فاعلم ذلك. «^{21,p:199;22,f:229b}

* Murad Molla Koleksiyonu, No. 1482'de "التمليح بالملح" olarak yazılmıştır.

† Murad Molla Koleksiyonu, No. 1482'de bundan sonra "ففى مكان لا يلحقه البرد" eklenmiştir.

‡ Murad Molla Koleksiyonu, No. 1482'deki başlık şöyledir: «الباب الخامس في مداواة آثار القروح واثار الجدرى والخضرة»

§ Murad Molla Koleksiyonu, No. 1482'de bölümün girişi şöyledir: «ينبغي ان يستعمل في آثار القروح والجدرى ما نذكره من الادوية»

** Matbu metinde "بزرا بطيخ" olarak yazılmıştır.

†† Murad Molla Koleksiyonu, No. 1482'de bundan sonra "او حب البلسان" eklenmiştir.

‡‡ Murad Molla Koleksiyonu, No. 1482'de "شحم حمار وحشى أو" bulunmamaktadır.

§§ Murad Molla Koleksiyonu, No. 1482'de "موضع الاثار" olarak yazılmıştır.

*** Murad Molla Koleksiyonu, No. 1482'de bundan sonra "بالسوية" eklenmiştir.

††† Murad Molla Koleksiyonu, No. 1482'de "بخل خمر" olarak yazılmıştır.

Ek-2. Kāmilu's-Şinā'ati't-Ṭıbbiyye'nin Arapça ve erken dönem Türkçe çevirisindeki "çiçek ve kızamık tedavisi hakkındaki bölümlerde" yer alan tıbbi terimler.^{18,21,22}

Kāmilu's-Şinā'ati't-Ṭıbbiyye Türkçe Çevirisi		'Alī b. al-'Abbās el-Mecūsī – Kāmilu's-Şinā'ati't-Ṭıbbiyye
İgne	إِغْنَة	إبرة
Mersin	مَرْسِين	آس
Kalay isfidacı	قَلَى إِسْفِيدَاج	اسفیداج الرصاص
İshāl	إِسْهَال	اسهال
Işfānāḥ	إِسْفَانَاخ	اسفاناخ
Kuru kamış köki	قَوْر قَمِشْ كُوكِ	أصل القصب اليابس
Boğazında zahmet	بُوعَاذِنْد رَحْمَت	ألم في الحلق
Bağarsuqlar	بَاغَازْسُقْلَر	أماء
Hātūn tuzluğu	خَاتُون طَزْلُغ	امبرباريس
Emrād	امراض	أمراض
Mīlisī enār	میلیسی آنار	انار الاملیسی
Endūrun/endürün	أَنْدُرُون/أَنْدُرُون	اندرون
Beden	بَدَن	بدن
Kabı soyulmuş kavun çekirdegi	قَاب سُوِيلْمِشْ قَاوُنْ جَكَرْدَكِ	بزر البطيخ المقشر
Rāziyāne tohumı	رَازِيَانَه تَخِم	بزر الرازيانج
Kuzuçulağı tohumı	قُوْر قُوْلَاغ تَخِم	بزر حماض
Terencübīn	تَرَنْجُبِيْن	ترنجبین
Alma	أَلْمَا	تفاح
Encir	أَنْجِير	تین
Ṭaru	طَارُ	جاورس
Kabarcuqlar	قَبْرَحُقْلَر	جدري
Mersin yimişi	مَرْسِين يِمِشْ	حب الآس
Habb-ı belesān ya'nī belesān dānesi	حَب بَلَسَانْ يَعْنِي بَلَسَانْ دَانَسِي	حب البلسان
Harāret	حَرَارَت	حرارة
Ḥaşbe	حَصْبَه	حصبة
Kuzuçulağı	قُوْر قُوْلَاغ	حماض
Ebegömeçi	أَبْكَوْمِج	خبازي
Ḥuşūnet ya'nī irilik	حُشُونَتْ يَعْنِي اِرِلِكْ	خشونة
Yaşıl	يَاشِلْ	خضرة
Ḥafaḳān ya'nī yürek oynaması	حَفَقَانْ يَعْنِي يُوْرَكْ اَيْتَمَسْ	خفقان
Sirke	سِرْكْ	خل
Deng	دَنْكْ	دانق
Dirhem	دِرْهَمْ	درهم
Birinc unı	بِرِنِجْ اُونْ	دقيق الأرز
Ak birinc [unı]	أَقْ بِرِنِجْ [اُونْ]	دقيق الأرز الأبيض
Noḥud unı	نُحُودْ اُونْ	دقيق الحمص
Datlu bāzām yağı	دَاتْلُو بَاذَامْ يَآغ	دهن اللوز حلو
Rāziyāne	رَازِيَانَه	رازيانج
Otuz iki bucuq dirhem	اَتُوْز اِكِي بُوْجُوْقْ دِرْهَمْ	ربع رطل
[Yüz otuz dirhem]	-	رطل
Yüz tokşan beş dirhem	يُوزْ طُوْقْسانْ بَشْ دِرْهَمْ	رطل ونصف
Enār	آنَارْ	رمان
Ziravend-i tavil ya'nī irkek	زِرَاوَنْدِ طَوِيلْ يَعْنِي اِرْكَكْ	زراوند
Za'ferān	زَعْفَرَانْ	زعفران
Sibistān	سِبِسْتَانْ	سبستان
Öksürük	أَكْسُرُوكْ	سعال
Ayva	أَيْوَا	سفرجل
Summāk	سُمَاقْ	سماق
Arpa kavudı	أَرْپَا قَاوُدْ	سويق الشعير
Yemen şabi	يَمَنْ شَبْ	شب يمانی
Kaz yağı	قَزْ يَآغ	شحم البط
Ḳulan yağı	قُلَانْ يَآغ	شحم حمار وحشي
Şarāb/süci	شَرَابْ / سُوْج	شراب
Mersin şarabı/mersin sücisi	مَرْسِينْ شَرَابْ / مَرْسِينْ سُوْجِسْ	شراب الآس
Ḥaşḥaş şarābı	حَشْحَشَاشْ شَرَابْ	شراب الخشخاش
Ayva sücisi	أَيْوَا سُوْجِسْ	شراب السفرجل
'Unnāb şarābı	عُنَابْ شَرَابْ	شراب العناب
Arpa	أَرْپَا	شعير
Şāfī mūm	صَافِي مُوْمْ	شمع مصفى

Şırlıgün yağı	شِيرْلُغُونُ يَاغ	شيرج
Oğlancuk	أَوْغَلْنَجُوكُ	صبي
Göğüs	كُكْس	صدر
Erük şamğı	أَرْكُ صَمَغ	صمغ الإحاص
Şamğ-ı 'Arabî	صَمَغُ عَرَبِي	صمغ العربي
Şandal	صَنْدَل	صندل
Ṭabāşîr/barmağ şeker	طَبَاشِيرُ / بَرْمَاقُ شَكْرُ	طباشير
İlgün	إِلْغُون	طرفاء
Ṭin-i İrmenî	طِينِ اِزْمِنِي	طين الارمني
Ṭin-i Kıbrısî	طِينِ قَيْرَيْسِي	طين القبرصي/قبرسي
Ak kirkist balçığı[ı]	أَقْ كِرْكَيْسْتُ بِالْجِج	طين الكركست الأبيض
Mercimek	مَرْجَمَكْ	عدس
Ḳabı/Ḳabuḳı soyılmış mercimek	قَابُ/قَابُكُ سُوَيْلْمِشْ مَرْجَمَكْ	عدس مقشر
Bal	بَال	عسل
Kerefs sıklındısı	كَرْفَسُ سِيقَنْدِس	عصارة الكرفس
Eski süñük	أَسْكِي سُوڭُكْ	عظام البالية
Yaşıl māzu	يَاشِلْ مَازُ	عفص فج
'İlk-i Anbāt ya'ni çetlemük saḳızı	عَلِكْ اَنْبَاطُ يَعْنِي يَاشِلْ چَتْلَمُكْ سَاقِزِ	علك الانباط
Çetlemük saḳızı	چَتْلَمُكْ سَاقِزِ	علك البطم
'İlel	عَلَل	علل
Hasta	حَاسْتَه	عليل
'Unnāb	عُنَابُ	عناب
Göz	كُوز	عين
Hıyārşenber pulı	خِيَارِشَنْبَرُ بُول	فلوس خيارشنبر
Ḳuş	قُشَط	قسط
Bağ çubuḡı	بَاغُ چَبُوغ	قضببان الكرم
Ḳurş	قُرْص	قرص
Ḳurş-ı ṭabāşîr	قُرْصُ طَبَاشِير	قرص الطباشير
Ḳabak	قَابَق	قرع
Başbert	بَاشُ بَرْت	قروح
Kıtf	قِطْف	قطف
İki yağrın ortası	اِكِي يَغْرِنُ اُورْتَس	كاهل
Kitre	كَيْتْرَا	كثيراء
Armūd	أَرْمُودُ	كمثرى
Günlük	كُنْلُكْ	كندر
Kündüs	كُنْدُس	كندس
Lu'āb	لُعَاب	لعاب
Bezr-i ḳaṭünā lu'ābı	بَزْرُ قَطُونَا لُعَاب	لعاب بزر قطونا
Kettān toḡmı lu'ābı	كَتَانُ تُخْمُ لُعَاب	لعاب بزر كتان
Erük lu'ūḳı	أَرْكُ لُغُوكِ	لعوق الإحاص
Erilük	أَرْلُكْ	لك
Su	سُو	ماء
Sovuḡ su	سُوقُ سُو	ماء بارد
Kauun toḡmı suyu	قَاوُنُ تُخْمُ سُوِي	ماء بزر البطيخ
Māye-ḥōş enār suyu	مَآيْخُشْ اَنَارُ سُوِي	ماء الرمان المز
Ayva suyu	أَيْوَا سُوِي	ماء السفرجل
Arpa ḳavudı suyu	أَرْپَا قَاوُدِ سُوِي	ماء سويق الشعير
Arpa suyu	أَرْپَا سُوِي	ماء الشعير
Kışnic suyu	كَيْشَنِيچُ سُوِي	ماء الكزبرة
Armūd suyu	أَرْمُودُ سُوِي	ماء الكمثرى
Gül suyu	كُولُ سُوِي	ماء الورد
Mişkal	مِثْقَالُ	مثقال
Sıtmalu kişi	سِئْمَالُو كَيْشِي	محموم
Sıḡır ödi	سِغْرُ اُودِ	مرارة البقر
Keçi ödi	كَيْچُ اُودِ	مرارة الماعز
Mürdāseng	مُرْدَاسَنْك	مرداسنج
Aḡardılmış mürdesenc	أَعْرَدْلَمِشْ مُرْدَسَنْج	مرداسنج مبيض
Hıstalık	حَسْتَلِيكُ	مرض
Müzevvere	مُزُورَه	مزورة
Ṭuz	طُوز	ملح
Ölüm	أَلْم	موت
Kebek	كَيْبَكْ	نخالة
Nişeste	نِشَسْتَه	نشاء
Altmış beş dirhem	الْتَمِشْ بِشْ دِرْهَم	نصف رطل

Naṭrūn	نَطْرُون	نطرون
Naṭrūn-ı aḥmer ya'nī kızıl büre Ermenī	نَطْرُون أَحْمَر يَعْنِي قِزِيل بُورَ أَرْمَنِي بُورَسِي	نطرون أحمر
büresi		
Gül	كُلٌّ / كُولٌ	ورد
Gögercin tersi	كُوْكَرْجِيْنُ تَرْسِي	وسخ الحمام
